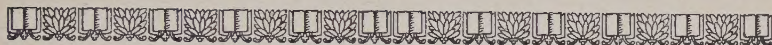
Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-adres: Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 2. Juni 1916.

Farizeesche Heilsverwachting

door

Dr. J. RIDDERBOS.

II *(Slot)*.

3. Farizeeën èn Farizeeën.

Uit de „Psalmen van Salomo" is ons gebleken, dat er omstreeks het midden der eerste eeuw v. C. onder de Farizeeën eene heilsverwachting heeft bestaan, die door het geestelijk karakter, dat ze toeschrijft aan den Messias en het door hem aan te brengen heil, zich eensdeels zeer nauw aansluit bij het profetische woord.

Treedt dan die innerlijke ontaarding, die de Farizeesche heilsverwachting toch — blijkens de verwerping van den Christus — moet gekenmerkt hebben, in onze liederen geheel niet aan het licht?

Wij meenen van wel, maar merken toch vooraf op, dat het ons niet al te zeer zou moeten verwonderen, indien dit niet het geval was, of indien het ook thans wellicht minder het geval is dan we zouden hebben verwacht.

Om dit duidelijk te maken, herinneren we allereerst, dat de diepste grond der Messias-verwerping tenslotte niet school in eene verkeerde voorstelling, maar in o n g e l o o f. Dit nu kan zeer wel samengaan met een uiterlijk vasthouden aan de waarheid Gods, met een onderzoeken der Schrift en een naspreken van hare klanken; en van zulk eene „doode orthodoxie" leverde het Farizeïsme metterdaad in meer dan één opzicht

het voorbeeld. Zelfs kan — en ook dit toont ons het Farizeïsme — zulk vasthouden aan de waarheid nog weer gepaard gaan met een godsdienstigen ijver en een zedelijken levensernst, die toch nog niets te maken hebben met een geloovig aanvaarden van Gods genade-beloften. Zoo was het ook ten opzichte van Israels heilsverwachting op zichzelf zeker mogelijk, dat iemand zich in de voorstellingswereld van profeten en psalmisten had ingedacht, dat hij ook eene teekening van den Messias gaf, geheel of goeddeels in hun geest ontworpen, ja zelfs zich in dat alles met een zekeren ernst en ijver verdiepte, en dat zoo iemand toch door het gemis van een levend geloof aan dit alles innerlijk vreemd bleef. Dan kon ook zulk een veelszins gewenschte kennis zonder meer hem den verschenen Christus toch niet doen herkennen. Omgekeerd konden er zijn, en zijn er ook geweest, die van het profetische woord misschien slechts o! zoo luttele kennis bezaten, die aangaande het karakter van den Messias en zijn rijk velerlei dwaling bij zich omdroegen, en wien het trots dit alles toch gegeven was in Jezus hun Heiland en Israels Verlosser te begroeten. Van hoe hoog belang de juistheid der godsdienstige voorstellingen en de zuiverheid der leer ook moge zijn, tenslotte is niet deze, maar het levende geloof de mysterieuze band, die de menschenziel aan den Christus Gods verbindt.

Dit moest vooropgesteld worden, om misverstand af te snijden. Hiernaast hebben we echter thans er met eenige meerdere uitvoerigheid op te wijzen, dat het niet aangaat, den door ons beluisterden zanger zonder meer te beschouwen als een type van dat Farizeïsme, dat voor Israels Messiasverwerping aansprakelijk is.

Het beeld, dat ons van den Farizeeër voor den geest staat, is doorgaans veel minder gunstig, en om te zien, dat dit ook waarlijk niet zonder reden is, behoeft men de evangeliën, inzonderheid het door Jezus zelven aangaande hen ontsloten zondenregister slechts op te slaan. In de meest krasse bewoordingen verwijt Hij hun, dat ze bij al hun ijveren voor wet en overlevering, tot in het minutieuze toe, de groote hoofdzaken, het vellen

van een rechtvaardig oordeel, de barmhartigheid en de trouw, verwaarloozen; dat hun drinkbeker en schotel van buiten wel met pijnlijke preciesheid zijn gereinigd, maar dat de inhoud ervan uit roof en zwelgerij bestaat; dat al hun uiterlijke vroomheid slechts is als de witte pleister der graven en moet dienen om de innerlijke onreinheid, huichelarij en ongerechtigheid te bedekken (Matth. 23 : 23—28).

In deze teekening wordt aan de Farizeesche vroomheid niet eenmaal de eere gelaten, dat zij ernstig is gemeend, maar wordt ze veelmeer verklaard voor een mom, die slechts dient om den verregaanden wereldzin van het hart te verbergen.

Nu zou men zeker te ver gaan, zoo men dit oordeel eenvoudig op alle Farizeeën uit Jezus' dagen wilde toepassen; veeleer is aan te nemen, dat er naast de breedere schare van innerlijk lichtzinnigen ook een kleiner getal werd gevonden, wien het werkelijk ernst was met hun godsdienst. Slechts dezen zouden dan in aanmerking komen voor de eer, van in meerdere of mindere mate als geestverwanten van onzen Farizeeschen zanger te worden beschouwd.

Intusschen moet hieraan aanstonds iets anders worden toegevoegd. Tusschen het ontstaan der door ons besproken liederen en Christus' optreden onder Israël moet toch ongeveer een tachtigtal jaren zijn verloopen. In betrekkelijken zin moge dit eene korte tijdsruimte kunnen heeten, anderzijds was ze lang genoeg om plaats te bieden voor de mogelijkheid, dat het karakter van het Farizeïsme in dien tijd eene aanmerkelijke wijziging onderging. Wijziging wellicht, doordat innerlijke wereldzin steeds meerderen aangreep en in steeds breederen kring den toon aangaf, wijziging eveneens, doordat ook de ernstiger gezinden nòg meer op de preciesheid in het volbrengen der inzettingen hun betrouwen stelden. Het is dan ook allerminst zeker, dat er ten tijde van Christus' omwandeling een eenigszins belangrijk getal van Farizeeën ware te vinden geweest, uit wier binnenste een lied had kunnen oprijzen als dat, waarin deze zanger aan zijn heimwee naar Israëls Messias uiting gaf.

Dit klemt temeer, wanneer men ook rekening houdt met

de wijziging in de omstandigheden, die het genoemde tijdsverloop met zich medebracht. Toen onze liederen ontstonden, had de Farizeesche partij perioden van soms bangen druk achter den rug, en was het bovendien voor heel het Joodsche volk een tijd van schudding en beroering: twee omstandigheden, die tot het ontstaan eener diepergewortelde vroomheid zeker konden medewerken. Daarentegen was tijdens Jezus' omwandeling het vreemde juk nog wel niet afgeschud, maar toch in zekeren zin meer gewoon geworden, en de positie der Farizeeën was te hunnen gunste gewijzigd: het zou niets bevreemdends hebben, zoo dit voordeel met geestelijke schade gepaard was gegaan.

En nu hebben we nog niet gesproken van een ander hoogst belangrijk onderscheid: het onderscheid tusschen het Joodsche volk, zooals eerst de Dooper en daarna Jezus het bij hun eerste optreden aantroffen, en datzelfde volk, zooals het straks het „kruist hem!" gilde. In die korte jaren heeft er in den boezem van dat volk eene crisis plaatsgegrepen. De tegenstand, dien de Christus bij de groote meerderheid van het volk, inzonderheid ook van zijn Farizeesche leidslieden, ondervond, nam gaandeweg een scherper en meer bewust karakter aan. Eerst door de verharding onder de prediking van Johannes en van Jezus zelven en straks door de verwerping van den verschenen Messias heeft die meerderheid zich vastgezet op den heilloozen weg, waarop ze zich reeds lang bevond, en heeft ze op dien weg dat punt bereikt, waar ze in besliste tegenstelling kwam te staan, niet enkel tegen den verschenen Christus, maar ook tegen het profetisch woord, dat van Hem had getuigd. Daarentegen heeft een kleiner deel zich van die meerderheid losgescheurd, en Israëls Messias in het geloof aanvaard, en voor dezen werden toen de banden verbroken, waarmede de heerschappij van het Farizeïsme ook hun geestelijk leven in meerdere of mindere mate had gekluisterd. Een deel van dezen waren, ook reeds vóór het optreden van Jezus en van den Dooper, door een waar geloof aan den God der vaderen verbonden, en vormden zoo temidden

van het Joodsche volk nog altijd een heilig zaad, totdat de verwerping van den Messias de scheiding bracht.

Nu is hiermede niet gezegd, dat er ook onder de eigenlijke Farizeeën nog zulk een heilig zaad is geweest. Maar toch, de mogelijkheid daarvan is niet buiten te sluiten. Hoe weinigen ook uit dezen engeren kring den Christus hebben aangenomen, we denken toch aan een Nicodemus, en wie zal zeggen, inhoeverre er niet ook reeds vóór Jezus' optreden, in zulke mannen, trots alle Farizeesche gebondenheid, toch ook een aanvang van zuiverder inzicht in het wezen van het heil des Heeren werd gevonden.

Brengt men dit alles in rekening, dan zal duidelijk zijn, dat de dichter der door ons besproken liederen, al schaart hij zich duidelijk bij de Farizeeën, daarom nog niet op ééne lijn behoeft te staan met die Farizeeën, die Jezus aan het kruis hebben gebracht. Zelfs kan niemand zeggen, of niet en, zoo ja, hoevelen uit den kring, waartoe hij behoorde, trots alle Farizeesche verduistering, in het diepst hunner ziel nog leefden uit de aloude Godsbelofte, en in hoeverre ook zijn lied nog den heilzamen invloed van zulk een geloof heeft ondergaan.

4. Het kwaad in den wortel.

In het voorafgaande meenen we, den ons onbekenden Farizeeschen zanger volle recht te hebben laten wedervaren. Het belangrijk Schriftuurlijk element zijner Messiasverwachting trachtten we in het volle licht te stellen, en we poogden daarna aan te toonen, dat ook de verwerping van den Christus door het Farizeesch-gezinde Jodendom ons volstrekt niet noodzaakt, aan zijne woorden eene minder gunstige uitlegging te geven, dan ze in zichzelf zouden verdienen.

Thans echter hebben we de keerzijde der zaak te laten zien, en hiermede komen we tevens tot ons uitgangspunt terug. Trots al het goede, dat waardeering verdient, vertoont toch ook de vroomheid dezer liederen het stempel der Farizeesche ontaarding duidelijk genoeg, om begrijpelijk te maken, dat de Farizeeën met al hun Messiasverwachting toch in den Rabbi van Nazareth onmogelijk de vervulling hunner idealen kon-

den zien, ja zich veeleer in vijandschap tegen Hem moesten keeren.

We zeiden, dat ongeloof zeer wel gepaard kan gaan met een uiterlijk vasthouden aan en een ijveren voor de waarheid Gods. Toch blijft het waar, dat doorgaans de afval des harten zijn stempel ook drukt op de beschouwingen en levenspraktijken. En dit niet alleen bij hen, die tot openlijken afval overgaan, maar dikwijls, schoon op andere wijze, ook bij degenen, die meenen aan het Woord Gods vast te houden.

Zoo althans verging het den Farizeeën. Die innerlijke afval, inzonderheid dat gebrek aan levend geloof in Israels God, waardoor straks ook de sprake van den Christus Gods niet werd verstaan, heeft metterdaad zijn sporen nagelaten in wat ons van hun leer en van heel het karakter hunner vroomheid bekend is,

En deze sporen vertoonen zich ook in onze liederen met eene niet te miskennen duidelijkheid. Ze bestaan — dat zagen we — niet in uitingen van heimwee naar aardsche genietingen en wereldsche idealen, maar dat was ook niet de eigenlijke Farizeesche zonde. De vraag, of niet bij andere Farizeeën ook dergelijke factoren de heilsverwachting hebben vertroebeld, laten we thans rusten. Maar de eigenaardige tegenstelling tegen Sadduceeën en Makkabeeën, waarin ze voor ons optraden, leert toch duidelijk, dat zulk hangen aan het aardsche niet de eigenlijke wortelzonde hunner vroomheid was.

Deze droeg een gansch ander karakter. Het gebrek aan levend geloof openbaart zich in de Farizeesche vroomheid vooral hierin, dat ze zich niet weet vast te klampen aan de genade-beloften, door God gegeven aan Zijn volk, en nu haar oog richt op eigen zedelijke kracht, waarmede zij Gods wet volbrengen en zoo Zijn heil verwerven wil. De Farizeesche wortelzonde is de werkheiligheid en eigengerechtigtigheid.

En hiervan nu getuigen ook onze liederen.

Zoo worden zij, die de trouw des Heeren ervaren, beschreven als „degenen, die wandelen in de gerechtigheid Zijner verordeningen, in de wet, die Hij ons bevolen heeft

tot ons leven". [1]) Reeds hier proeft men den welbekenden geest van het Farizeïsme, dat de gerechtigheid en het leven zoekt door het bewaren van eene menigte van inzettingen. En nog duidelijker treedt dit aan het licht, waar de dichter het lot des menschen eenvoudig van zijne vrije wilskeus afhankelijk stelt. [2]) „Onze handelingen — zoo heet het — staan in de keuze en de macht onzer ziel, om gerechtigheid en onrecht te doen in de werken onzer handen. En in Uwe gerechtigheid bezoekt Gij de kinderen der menschen: wie gerechtigheid werkt, verwerft zich leven bij den Heere, maar wie onrecht doet, is zelf oorzaak van het omkomen zijner ziel in het verderf. [3]). Want de gerichten des Heeren zijn rechtvaardig, tegen den man en zijn huis."

De leer van de „gerechtigheid door de werken der wet" wordt hier duidelijk genoeg uitgesproken. Nu is het waar, dat hier de keerzijde niet geheel ontbreekt. De zanger weet, dat in de weegschaal van Gods volstrekte gerechtigheid ook de vrome te licht zou worden bevonden. Daarom laat hij op de betuiging van de rechtvaardigheid van 's Heeren gerichten onmiddellijk volgen een pleiten op Zijne barmhartigheid, [4]) en hierbij wordt ook uitgesproken, dat die barmhartigheid ten goede komt aan hen, die den Heere aanroepen,

---

[1]) 14 : 1.

[2]) 9 : 7—10.

[3]) Elders wordt dit tweeërlei lot nog duidelijker tegenover elkander gesteld als „eeuwig leven" (3 : 16 ; 13 : 9) en eeuwig verderf (3 : 13) in de hel (15 : 11).

[4]) In zijn geheel luidt dit vervolg (9 : 11—20) aldus: „Wien wildet Gij genadig zijn, o God! indien niet hun, die den Heere aanroepen? Bij zonden spreekt Gij vrij de ziel, die bekent en belijdt; want schaamte ligt op ons en ons aangezicht wegens dit alles. En wien wildet Gij zonden vergeven, indien niet aan zondaren? De rechtvaardigen zult Gij zegenen en hunne zonden niet straffen, en Uwe goedertierenheid is over berouwvolle zondaren. En nu, Gij zijt God, en wij het volk, dat Gij liefhebt, zie op ons en ontferm U, o God Israëls, want de Uwe zijn wij; en wend Uwe barmhartigheid niet van ons, opdat zij ons niet overvallen. Want Gij hebt het zaad Abrahams verkoren boven alle volken, en hebt Uw naam op ons gelegd, o Heere! en zult niet eeuwiglijk rusten. In een verbond hebt Gij tegen onze vaderen over ons beschikt, en wij hopen op u bij het omwenden onzer ziel [tot het goede]. Des Heeren is de erbarming over het huis Israëls, eeuwig en altoos."

die met schaamte en berouw hunne zonde belijden, en wordt ook een beroep gedaan op het feit, dat God Abrahams zaad voor alle volken heeft verkoren, en met de vaderen een verbond heeft gesloten. Maar de indruk is sterk, dat deze vergevende genade Gods niet is de diepste grond, waarop de bidder bouwt, maar meer een hulpmiddel, dat hij te baat neemt, omdat hij met zijn eigenlijken levensregel, die van de gerechtigheid door de werken, niet uitkomt.

Hierop wijst ook heel de redeneering, die de dichter houdt, om zichzelven aan te moedigen, tot die genade te vlieden. „Wien — zoo heet het — zoudt Gij genadig zijn, indien niet hun, die den Heere aanroepen?" en „wien zou Hij de zonde vergeven, indien niet hun, die gezondigd hebben?" Dit maakt zeer sterk den indruk, dat de genade niet is het element, waarin deze vrome leeft, dat ze veeleer ligt buiten zijne eigenlijke sfeer, en dat hij eerst, nu zijn wetsgerechtigheid ontoereikend is, uitkomst zoekt in de overlegging, dat er ook eene Goddelijke genade is, en dat deze toch ergens voor moet dienen.

Dit ligt trouwens in den aard der zaak. Geldt eenmaal de regel van „gerechtigheid door de werken", dan kan er voor de genade niets anders overblijven dan een ondergeschikte plaats. Vraagt men dan ook, voor w i e n de genade is, dan is het antwoord: „de r e c h t v a a r d i g e n zult Gij zegenen, en hunne zonden niet straffen, want Uwe goedheid is over berouwvolle zondaren." Nu zou men nog kunnen zeggen, dat de „rechtvaardigen" hier toch nader worden aangeduid als „berouwvolle zondaren", en dat zij dus rechtvaardig zijn in den weg van bekeering en van geloof in Gods genade; en wij behoeven ook niet te ontkennen, dat althans hier van die gedachte nog iets is overgebleven. Maar een beheerschende plaats in de beschouwing dezer liederen neemt ze niet in. Tenslotte is de rechtvaardige hij, die „gerechtigheid werkt" en daardoor „zich leven verwerft bij den Heere". Dan blijft er toch metterdaad niet anders over, dan dat dezulken voor wat ze tekortkomen kunnen pleiten op Gods genade. Hoezeer die wetsgerechtigheid op den voorgrond blijft staan, blijkt ook hieruit, dat de zonden der rechtvaardigen, die dus niet

door God worden gestraft, als onwetendheids-zonden worden bestempeld.[1])

Niet minder komt dit uit in de teekening, die ergens[2]) van den rechtvaardige wordt gegeven, en waar ook zijne schuldbelijdenis weer een onderdeel schijnt te vormen van zijn ijver voor de wet, en dus mede te behooren tot die werken der gerechtigheid, op grond waarvan hij als „rechtvaardige" mag hopen op Gods vergeving.

Dit alles vindt nu nog nadere bevestiging in een hiermede verwant verschijnsel. Het is merkwaardig, hoe bitter weinig in deze liederen wordt gevonden, dat wijst op ware verslagenheid des harten onder de oordeelen Gods. De doorloopende toon is, dat de komst der heidenen een Goddelijk strafgericht is over de zondaren, d. i. de Maccabeeën en Sadduceeën wier zonden met uitvoerigheid geteekend worden.

Niet alsof de belijdenis aangaande de zonden der vromen geheel zou ontbreken. In het boven vermelde beroep op Gods genade ligt ze in heel het redebeleid opgesloten en wordt ze ook uitdrukkelijk uitgesproken, als het heet: „want schaamte ligt op ons en onze aangezichten wegens dit alles" (9 : 13). Nog enkele andere plaatsen zijn hier te noemen, namelijk die, waar gezegd wordt, dat het strafgericht, 't welk over de goddeloozen kwam, voor de vromen een ander karakter draagt: dat van eene Goddelijke tuchtroede, om hen van zonden te reinigen.[3])

---

[1]) 13 : 6: „want de kastijding der rechtvaardigen om hunne onwetendheid is niet gelijk aan den val der goddeloozen".

Evenzoo 3 : 9: „hij (de rechtvaardige) doet verzoening voor onwetendheidszonden met vasten".

[2]) In 3 : 7b—10, waar van den rechtvaardige, in tegenstelling met den goddelooze, wordt gezegd: „in het huis des rechtvaardigen blijft geen zonde op zonde liggen. Voortdurend doorzoekt de rechtvaardige zijn huis, om de schuld te delgen, als hij heeft overtreden. Hij doet verzoening voor onwetendheidszonden met vasten, en vernedert zich; en de Heere spreekt elken vrome met zijn huis vrij van schuld".

[3]) 8 : 35: „want Uwe trouw is met ons, en wij hebben wel onzen nek verhard, maar Gij zijt onze tuchtmeester".

10 : 1: „zalig de man, dien de Heere met terechtwijzing bedenkt, en

Maar men doet toch aan deze uitingen geen onrecht, als men zegt, dat de roerende toon van het door schuldbesef verbroken hart er u niet uit tegenklinkt. Nergens bespeurt men dat dragen van de zonden des volks en dat zich-één-weten met dit zondige volk, waarvan het Oude Testament zoo treffende voorbeelden biedt. Ja, de dichter rechtvaardigt God, dat in Zijne oordeelen Zijne gerechtigheid heerscht, maar dat komt hierin uit, dat Hij d e n z o n d a a r s naar hunne werken heeft vergolden (2 : 16 v.).

We beweren met dit alles niet, dat de Farizeesche werkheiligheid en eigengerechtigheid zich in deze liederen even luide uitspreekt als in de geschriften der rabbijnen. Maar dit ligt ten deele ook aan een soortverschil. Deze liederen zijn gebeden en (al toont de gelijkenis van den „biddenden" Farizeeër, dat het anders *kan*), daarin treedt toch allicht het besef van afhankelijkheid meer op den voorgrond. Voorts gaven we boven reeds toe, dat de kring, waaruit deze liederen voortkwamen, wellicht nog minder ver was afgegleden dan de Farizeeën uit Jezus' dagen, terwijl het anderzijds mogelijk

---

die met de roede van den boozen weg wordt afgewend, opdat hij gereinigd wordt van zonde en hare maat niet volmake."

Vgl. nog 13 : 6 (zie de vóór-vorige noot).

In 17 : 6 wordt de grond der heillooze Maccabeesche heerschappij in Israëls zonde gezocht: „wegens onze zonden verhieven zich goddeloozen over ons, vielen ons aan en stieten ons uit."

Waarschijnlijk een geheel persoonlijk karakter draagt de veelszins treffende teekening 16 : 1 v.v., waar blijkbaar sprake is van een val in zonde (wellicht echtbreuk, vs. 7 v.,) waarin de dichter was vervallen, maar waaruit hij door Gods kastijding (misschien met armoede, vs. 13) nog ter rechter tijd werd gered. De plaats luidt aldus. „Toen mijne ziel sluimerde, vervreemd van den Heere, was ik bijna uitgegleden in mijn diepen slaap. Terwijl ik ver van God was, was mijne ziel bijna uitgestort in den dood (genaderd tot de poorten der hel, met de zondaars tezamen, daar mijne ziel zich van den Heere, den God Israëls had verwijderd) indien niet de Heere zich mijner had aangenomen in Zijne eeuwige genade. Hij gaf mij een stoot, zooals men een paard de sporen laat gevoelen, opdat ik Hem zou dienen, mijn Heiland en Helper heeft mij ten alle tijde gered. Ik prijs U, o God! dat Gij U mijner hebt aangenomen tot heil, en mij niet bij de zondaars hebt geteld ten verderve."

blijft, dat menige Schriftuurlijke uitdrukking meer door het hoofd dan door het hart is aangegeven.

Hoe men over dit laatste verder ook moge denken, zeker is, dat ook deze liederen van de Farizeesche wortelzonde geenszins vrijgebleven zijn. Welnu, dat komt ook uit in de hier voorgedragen Messiaansche verwachting.

Hoeveel Schriftuurlijks hier ook geboden worde, aan de andere zijde ontbreekt hier toch te veel. De profetie heeft het Messiaansche heil herhaaldelijk in verband gebracht met de vergeving van Israels zware zondeschuld. Legden we den hoogsten maatstaf aan, dan zouden we moeten vragen, wat deze kenner der Schriften heeft gedaan met het woord aangaande den Knecht des Heeren, van wien Jesaja getuigt: „hij is om onze overtredingen verwond, om onze ongerechtigheden is hij verbrijzeld". Maar ook afgezien van deze diepten der profetie brengt het Oude Testament de nieuwe blijken van Gods ontferming, en zoo ook inzonderheid het Messiaansche heil, telkens weder in verband met de vergeving van Israëls zonden. Vergeving van ongerechtigheid zal het deel zijn der inwoners van het nieuwe Jeruzalem (Jes. 33 : 24). Micha besluit zijne profetie van eene betere toekomst met den jubelenden lof van Israëls God, die alleen de ongerechtigheid vergeeft en de overtreding van het overblijfsel Zijner erfenis voorbijgaat, die al hunne zonden werpt in de diepten der zee (Micha 7 : 18 v.). Geheel het nieuwe verbond en de daarin geboden kennis des Heeren zal berusten op de vervulling der belofte: „want Ik zal hunne ongerechtigheid vergeven, en hunnen zonden niet gedenken" (Jer. 31 : 34; vgl. 33: 8; 50 : 20; Ezech. 16 : 63). Dat er in die dagen een fontein geopend zal zijn voor het huis Davids en voor de inwoners van Jeruzalem tegen de zonde en tegen de onreinigheid, is de grond van Zacharia's profetische blijdschap (Zach. 13 : 1, vgl. 3 : 9). Wat de vromen elkander in hun druk en lijden ter vertroosting toeroepen, vindt zijne samenvatting in dit éene: „en Hij zal Israël verlossen van al zijne ongerechtigheden" (Ps. 130 ; 8). En dat er ook in de volheid des tijds nog harten waren,

waarin dit alles weerklank vond, blijkt uit de woorden, waarmede de taak van des Konings heraut door zijn vader Zacharias wordt beschreven: „om Zijne wegen te bereiden, om Zijn volk kennis der zaligheid te geven, in vergeving hunner zonden, door de innerlijke bewegingen der barmhartigheid onzes Gods, met welke ons bezocht heeft de Opgang uit de hoogte" (Luc. 1 : 76—78).

Van dit alles wordt in de teekening, die onze Farizeesche zangen van het Messiaansche rijk ontwerpen, ook niet de flauwste weerklank vernomen. Nu zijn er in het Oude Testament wel Messiaansche profetieën, die ook de schuldvergeving niet uitdrukkelijk vermelden; maar in onze liederen verkrijgt dit ontbreken in verband met de aangewezen Farizeesche wortelzonde, toch eene hoogst bedenkelijke beteekenis.

Dit klemt te meer, juist om het duidelijk uitgesproken geestelijk karakter der hier geboden beschrijving van het Messiaansche heil. Had de dichter het ons doorloopend in den vorm van aardsche goederen voorgesteld, dan zou ook zijn zwijgen van de schuldvergeving minder bevreemden; en de mogelijkheid bleef bestaan, dat hij van geestelijke dingen sprak onder aardsche vormen. Nu hij echter zoo duidelijk spreekt van de geestelijke zaken, de gerechtigheid en heiligheid, die in dat rijk zullen heerschen, wordt zijn zwijgen van de schuldvergeving des te meer gevoeld als een veelzeggend gebrek.

Trouwens, niet alleen de zonde-schuld, ook de zondemacht bleef voor zijn blik te veel verborgen. De gerechtigheid en heiligheid van het Israël der toekomst is ook in het woord der profeten geteekend. Maar zij spreken dan ook meermalen van de daartoe voor Israël noodzakelijke vernieuwing des harten, zij profeteeren, dat God Zijne wet zal schrijven in hun hart (Jer. 31 : 33), een nieuwen geest in hun binnenste zal geven en het steenen hart door een vleeschen hart vervangen (Ezech. 11 : 19; vgl. 36 : 25 v.v. 33 enz.).

Ook hiervan gewaagt onze dichter niet. Hoe veelszins schoon ook over de door God gewerkte heiligheid van den

Messias wordt gesproken, voor het tot stand brengen van een heilig volk schijnt niets anders noodig te zijn dan dat Jeruzalem van de Heidenen wordt gereinigd, en de zondaars van het erfdeel Gods worden verdreven; de vromen, d. i. de Farizeeën, schijnen zonder schuldvergeving, zonder hartsvernieuwing tot dit koninkrijk van Gods Gezalfde in te gaan.

Hier treedt duidelijk aan het licht de geest van dat Farizeïsme, dat zich tegen Jezus heeft gesteld, Want hier staan we voor datgene, wat van die tegenstelling inzonderheid den grond heeft gevormd. Jezus heeft zich Israels Messias betoond bovenal door voor Israel te ontsluiten al de schatten van Gods schuldvergevende genade, door te toonen, dat in dezen weg ook hoeren en tollenaren het koninkrijk konden binnengaan, en dat ook de vroomste Farizeeër op geene andere wijze zijne zegeningen kon beërven. Hier had Israel het eerst zijn Messias moeten herkennen, en hier bovenal is Hij in de werkelijkheid Israel tot een aanstoot geworden.

De vroomheid, die onze zanger vertegenwoordigt, draagt van deze verwerping van Hem, die der zondaren Zaligmaker is, de kiemen in zich. Over zijn hart oordeelen wij niet, wij hebben het te doen niet met hem, maar met het algemeene karakter dier vroomheid, waarvan hij de tolk is geworden. En ook hierin kunnen wij het goede waardeeren; we beluisteren hier vrome tonen, die ons vermogen te roeren. Maar we zien hier ook de lijn, die op Golgotha uitloopt. En als het zoo gesteld is bij dezen zanger, die onder de Farizeeën stellig het groene hout vertegenwoordigt, vraag niet, hoe het dan moet zijn geweest met het dorre hout, met hen, die zelfs in hun gebed van niet anders weten te gewagen dan van hun vasten en hun tienden-geven (Luc. 18 : 12).

Overtuiging van zonde, van gerechtigheid en van oordeel

door

Ds. B. VAN DER WERFF te Dokkum.

In het begin van het 16e hoofdstuk zegt Jezus Zijnen jongeren, hoe het hun in de wereld gaan zal. Zij moeten het weten, opdat, wanneer straks 'n tijd van beproeving en vervolging zal aanbreken, zij niet geërgerd en teleurgesteld zullen worden. De wereld zal hen vervolgen en dooden. Dit moet hen niet verwonderen, want die wereld heeft noch den Vader noch den Zoon gekend. Bovendien kondigt Jezus hun aan, dat Hij van hen zal heengaan. De jongeren moeten hierover niet te zeer bedroefd zijn, want het is hun nut, dat Hij weggaat. Zijn heengaan zal geen verlies, maar winst voor hen zijn. Hij *moet* heengaan, opdat Hij den Trooster kan zenden. En als Deze gekomen is, dan zal Hij door den dienst der Apostelen de wereld overtuigen van zonde en van gerechtigheid en van oordeel. (Joh. 16 : 8—11).

Hier is dus sprake van een *overtuigen* door den Heiligen Geest.

Het hiervoor gebezigde woord *(ἐλέγχειν)* houdt meer in dan eenvoudig beschuldigen. Het doet ons denken aan een advocaat, die in zijn pleitrede zulke bewijsgronden aanbrengt, dat de beschuldigde daar niets tegen kan inbrengen. Vandaar komt het ook voor in de beteekenis van *bestraffen*, b.v. Jacobus 2 : 9: „maar indien gij den persoon aanneemt, zoo doet gij zonde en wordt van de wet *bestraft* als overtreders" ; eveneens *Joh. 3 : 20.*

Ook uit de vraag van Jezus tot de Joden „wie van u overtuigt *(ἐλέγχει)* Mij van zonde?" *(Joh. 8 : 46)* blijkt, dat *overtuigen* meer zegt dan: iemand ergens van beschuldigen,

Ook *1 Cor. 14 : 23 v.v.* kan ons helpen om de juiste beteekenis van het woord te leeren verstaan. Paulus spreekt daar over de samenkomsten van de gemeente. „Indien de ge-

heele gemeente bijeenvergaderd ware, en zij allen in (vreemde) talen spraken, en (eenige) ongeleerden of ongeloovigen inkwamen, zouden zij niet zeggen, dat gij uitzinnig waart? Maar indien zij allen profeteerden, en een ongeloovige of ongeleerde inkwam, die wordt van allen overtuigd" *(ἐλέγχεται)*, d. w. z. die wordt onwederlegbaar tot de erkentenis gebracht, dat Gods Geest in het midden van die vergadering woont.

Overtuigen wil dus zeggen: ergens een steekhoudend, een klemmend bewijs voor aanvoeren, waarin echter nog niet ligt opgesloten, dat degene, voor wien het bewijs geleverd wordt, het als afdoende erkent, ook al is het, dat hij niets er tegen vermag in te brengen.

Nu zegt Jezus, dat er door middel van de prediking zulk een overtuigende werking des Heiligen Geestes zal uitgaan op de wereld. En als we dan bedenken, dat het overtuigen des Geestes tweëerlei uitwerking kan hebben, n.l. verharding en verteedering, dat ze kan strekken tot oordeel en leiden ter zaligheid, dan moet hier de vraag beantwoord worden, van hoedanige overtuiging Jezus hier tot Zijne jongeren heeft gesproken.

M. i. moeten we hier niet denken aan die inwendige overtuiging des Geestes, die gepaard gaat met verbrijzeling des harten en die zich openbaart in 'n heilbegeerig uitzien naar Christus. Immers, het voorwerp van de overtuigende werking des Geestes is *de wereld*. Doch — ook dit woord wordt in verschillenden zin gebezigd, De wereld is het voorwerp der Goddelijke liefde, *Joh. 3 : 16;* God heeft Zijn Zoon gezonden, opdat de wereld door Hem zoude behouden worden, *3 : 17;* Christus is het, die der wereld het leven geeft, *6 : 33;* Hij is niet gekomen, opdat Hij de wereld oordeele, maar opdat Hij haar zalig make, *12 : 47;* God was in Christus de wereld met Zichzelf verzoenende, *2 Cor. 5 : 19.*

En daartegenover lezen we, dat de wereld Christus niet heeft gekend, *Joh. 1 : 10;* dat zij Jezus haat, *7 : 7,* dat zij den Geest der waarheid niet kan ontvangen, *14 : 17;* dat Christus niet voor haar bidt, *17 : 9.*

Het verband noopt ons, hier te denken aan de wereld,

zooals in de laatstgenoemde teksten van haar gesproken wordt. Vooral in dit 16e hoofdstuk keert telkens de tegenstelling terug tusschen de wereld en het volk des Heeren. Scherp komt die tegenstelling uit als we vers *8* met vers *13* vergelijken. Is in vers *8* sprake van de wereld, die door den Geest zal worden overtuigd van zonde, gerechtigheid en oordeel, in vers *13* komt de tegenstelling: „maar die Geest der waarheid zal *u* (n.l. de discipelen en alle kinderen Gods) in al de waarheid leiden". Er is hier sprake van de overtuigende werking des Heiligen Geestes in het midden van de wereld, voorzoover zij leeft onder de prediking des Evangelies, onder het getuigenis van Jezus Christus. De Heilige Geest zal die prediking als een middel bezigen, om den mond van vele vijanden tot zwijgen te brengen.

Hij zal overtuigen, 'n bewijs leveren *περι ἁμαρτίας* etc., d.i. ten opzichte van, in betrekking tot zonde, in betrekking tot gerechtigheid en in betrekking tot oordeel.

Περι cum genit. beteekent: ten opzichte van, in betrekking tot, aangaande, c.f. *1 Cor. 7 : 1.*

Het ontbreken van het artikel wijst er op, dat de Heilige Geest de wereld zal overtuigen en bewijzen, dat er zonde, dat er gerechtigheid en dat er een oordeel is. Van deze drie wil de wereld niet weten. Zij erkent het booze niet als zonde, *ἁμαρτία*, als afdwaling van den rechten weg. Zij wil niet weten van de handhaving van een Goddelijk recht, naar hetwelk een ieder vergelding zal ontvangen, en daarom gelooft ze ook niet aan 'n Goddelijk gericht, dat over 's menschen eeuwig lot beschikken zal.

In de verzen 9—11 wordt het *8ste* vers nader uiteengezet en worden de bewijzen genoemd, welke de Heilige Geest zal aanvoeren om van zonde, van gerechtigheid en van oordeel te overtuigen.

Vs. 9. Van zonde, omdat zij in Mij niet gelooven. Sommigen vatten *ὅτι*, dat in alle drie verzen voorkomt, explicatief op, in den zin van „dat n.l.". Doch — zoo opgevat, zou daaruit volgen, dat de zonde *in 't algemeen* zou bestaan in ongeloof tegenover Jezus, de gerechtigheid *in 't algemeen* in

de verhooging van Jezus en het oordeel *in 't algemeen* in het over den Satan voltrokken gericht. 't Is hier causaal bedoeld. Volgens **Zahn** drukt het uit : in betrekking tot, of : met heenwijzing daarheen, dat. Dat er zonde is, dat de wereld zonde heeft, zal de Heilige Geest onwederlegbaar aantoonen met heenwijzing naar het niet gelooven in Jezus. **Calvijn** is van oordeel, dat we hier niet zoozeer moeten denken aan de zonde des ongeloofs, maar in 't algemeen aan de bedorven natuur van den mensch. „Met deze woorden, (aldus **Calvijn**) wordt de verdorvenheid en verkeerdheid der menschelijke natuur verdoemd." Maar deze opvatting verliest de beteekenis van het „overtuigen" des Heiligen Geestes uit 't oog.

De Heilige Geest *heeft* de prediking der Apostelen gebruikt om de wereld te overtuigen van haar zonde, dat zij niet in Jezus gelooft. Op denzelfden dag, waarop Hij door Christus is uitgestort, zien we dit woord aanvankelijk in vervulling treden. Petrus, vol des Heiligen Geestes, predikte. Hij getuigde van Jezus den Nazarener, een man van God onder ulieden betoond door krachten en wonderen en teekenen, die God door Hem gedaan heeft in 't midden van u, gelijk ook gijzelve weet ; dezen, door den bepaalden raad en voorkennis Gods overgegeven zijnde, hebt gij genomen en door de handen der onrechtvaardigen aan (het kruis) gehecht en gedood. *(Handel. 2 : 22, 23.)* En zoo machtig bond de Heilige Geest deze prediking op 't hart der Joden, dat zij *allen* zich ontzetten en twijfelmoedig werden, doch niet allen geloofden.

De eerste hoofdstukken van de Handelingen der Apostelen leeren 't ons duidelijk, dat de prediking der Apostelen gepaard ging met 'n onweerstaanbare, overtuigende kracht. Telkens weêr plaatsten de Apostelen het ongeloovige Jodendom voor het kruis. En de Heilige Geest bond die prediking zóó op de conscientie, dat velen moesten bekennen, dat ze niet in Jezus geloofden, en dat zij, door den Christus te verwerpen, een hebben verworpen, dien zij hadden moeten gelooven.

Nog altijd treedt de Heilige Geest onder de prediking van Jezus als de Christus op als advocaat, die met onweerlegbare bewijzen de waarheid der prediking op 't hart van ongeloo-

vigen bindt, zonder hun echter tot Christus te leiden. Hij neemt de stof Zijner bewijsvoering uit hun ongeloof, gelijk zich dat openbaart in het verwerpen van den Christus. *Vs. 10.* Voorts zal de overtuiging des Heiligen Geestes betrekking hebben op gerechtigheid *(δικαιοσύνη)*. Hier rijst terstond de vraag, wie het subject is van deze gerechtigheid, waarvan hier sprake is. Het verband eischt de opvatting, dat Christus hier spreekt van Zijne *eigene* gerechtigheid. Aldus: de Heilige Geest zal overtuigen van *Mijne* gerechtigheid, omdat *Ik* tot Mijn Vader heenga. We kunnen ons niet vereenigen met de verklaring door **Calvijn** hiervan gegeven in navolging van **Augustinus. Calvijn** toch zegt, dat we onder *gerechtigheid* hier moeten verstaan, die, welke ons door de genade van Christus wordt deelachtig gemaakt. Hij vat haar dus op in Paulinischen zin, als de gerechtigheid Gods, die in Christus is geopenbaard en die door het geloof het eigendom des zondaars wordt, hem wordt toegerekend.

Het woord gerechtigheid is hier in dezen zin te verstaan, dat Jezus waarlijk is degene, waarvoor Hij zich heeft uitgegeven. Zoo ook de Kantt. die aldus omschrijven: „dat Ik onschuldig gedood ben en rechtvaardig zijnde voor de onrechtvaardigen geleden heb." Ook **Zahn** is van dat gevoelen; hij zegt, dat God alleen een *rechtvaardige* tot de hemelsche heerlijkheid en tot deelneming aan Zijne wereldheerschappij kon verheffen.

Jezus had gezegd, dat Hij de Zaligmaker der wereld was, dat Hij één is met den Vader; van God uitgezonden in deze wereld. Maar de Joden hadden Hem gehouden voor een zondaar, *Joh. 9 : 24.* Straks zullen ze Hem als een Godslasteraar veroordeelen en als een misdadiger kruisigen. Doch nu zal de Heilige Geest komen, en Hij zal der wereld een ἔλεγξις leveren van de gerechtigheid van Christus, Hij zal haar onweerlegbaar aantoonen, dat Christus is degene, waarvoor Hij zich heeft uitgegeven, n.l. de, waarachtige God. Als bewijsgrond zal Hij daarvoor aanvoeren de hemelvaart van Jezus. „Omdat Ik tot Mijn Vader henenga".

De verheerlijking, de verhooging van Jezus is het klem-

mend bewijs voor Zijn rechtvaardigheid. Zijne gerechtigheid eischt Zijne verheerlijking.

De Heilige Geest *zal* overtuigen. En Hij *heeft* het gedaan zoodra Hij gekomen is. *Handel. 2* levert ons 't bewijs. Met den Heiligen Geest vervuld, zegt Petrus tot de schare, dat God Jezus, dien zij gekruisigd hebben, heeft opgewekt en dat Hij, door de rechterhand Gods verhoogd zijnde, dit heeft uitgestort, hetwelk zij nu zien en hooren. *(Handel. 2 : 32, 33).*

De Apostel Paulus schrijft hierover aan Timotheüs in zijn eersten brief *(3 : 16)*: God is geopenbaard in het vleesch, *is gerechtvaardigd in den Geest*, is gezien van de engelen, is gepredikt onder de heidenen, is geloofd in de wereld, is opgenomen in heerlijkheid".

En nòg moet de wereld het soms bekennen, dat er een kracht werkt in de gemeente, die haar in stand houdt. De prediking kan op het hart van 'n ongeloovige zulk 'n uitwerking hebben, dat hij wel *moet* erkennen, dat Jezus 't is, die Zijne gemeente regeert. Ook dat is rechtvaardiging van den Christus. Maar — als de werking des Geestes niet dieper gaat, dan leidt ze ten verderve en tot verzwaring van het oordeel.

Vs. 11. Eindelijk zal de Heilige Geest de Christus vijandige wereld overtuigen, dat er een gericht, een oordeel *(κρισις)*, komt, hetwelk de finale scheiding brengt tusschen de rechtvaardigen en de goddeloozen. M.i. moeten we hier denken aan het *toekomstig oordeel*, dat de Vader aan den Zoon heeft overgegeven.

Calvijn zegt, dat *oordeel* hier het tegengestelde is van wanorde, ongeregeldheid, *(ἀταξια)*, De zin is dan, dat de Satan, zoolang hij heerschappij voert, alles verwart en beroert, zoodat er een deerlijke verwoesting van Gods werken is; maar wanneer hij door Christus van zijn tirannie beroofd is, dan zal de wereld vernieuwd worden en in een goede orde schitteren. — In deze verklaring komt de beteekenis van *κρισις* niet tot haar recht.

De Heilige Geest zal de wereld overtuigen, dat er een oordeel komt. En als argument zal Hij daarvoor bezigen, dat de overste dezer wereld geoordeeld is.

Waar nog eenig besef van zonde en gerechtigheid aanwezig is, kan aan zulken, die nog tot de wereld behooren, door den uitgang van Jezus worden aangetoond, dat de schijnbare nederlaag van den rechtvaardige eene overwinning en tegelijk een gericht is over den overste der wereld en over alles, wat in de wereld tot Hem behoort. **(Zahn.)** Door en aan het kruis, heeft Christus den Satan overwonnen. De overheden en de machten uitgetogen hebbende, heeft Hij die in het openbaar tentoongesteld, en heeft door hetzelve (het kruis) over hen getriumfeerd. *(Coloss. 2 : 15.)*

De overste dezer wereld *is geoordeeld, (κέκριται).* Het moet onze aandacht niet ontgaan, dat hier het Perfectum wordt gebezigd. Er ligt natuurlijk niet in, dat de Satan reeds geoordeeld was, toen de Zaligmaker hierover sprak tot Zijne jongeren. Maar straks, als de Heilige Geest zal gekomen zijn, dan zal Hij als bewijsvoering voor het toekomstig oordeel aanvoeren, dat de overste dezer wereld geoordeeld is. Het Perfectum duidt hier aan, dat de κρισις is gekomen, maar de gevolgen er van blijven voortduren. Satan is gevonnist en nu ligt hij onder 't oordeel. Nog is hij wel de overste dezer wereld, maar tegen den wil van den Koning der Kerk vermag hij niets.

Deze veroordeeling van den overste dezer wereld bezigt de Heilige Geest als argument, dat er een oordeel komen zal. Wanneer een der ongeloovigen hoort van Christus' overwinning en van Satans nederlaag, dan kan de Heilige Geest die prediking zóó op zijn hart binden, dat hij met schrik denkt aan het naderend gericht.

Wanneer de *overste* dezer wereld geoordeeld is, hoe zal dan die wereld zelve het oordeel ontvlieden? Wanneer straks het vonnis aan den overste dezer wereld voltrokken zal worden, dan *kan* er voor de wereld, die Satan diende, niet anders overblijven dan het oordeel der eeuwige verdoemenis.

Al deze overtuigingen des Heiligen Geestus leiden dus op zichzelf niet tot de zaligheid. Ze mogen eenig beslag leggen op den mensch, hem stuiten in den loop der zonde, maar indien ze niet dieper gaan, dan brengen ze niet tot de gemeenschap met Christus. Veeleer zullen ze het oordeel verzwaren.

De Oden van Salomo

door

Dr. F. W. GROSHEIDE.

I.

Eenigen tijd geleden had ik mij in verband met de Oud-Syrische bijbelvertalingen wat nader bezig te houden met de *Oden van Salomo*.[1]) Daar tot dusver in dit tijdschrift over deze bijzonder merkwaardige liederen nog heel niet is gehandeld, meende ik goed te doen er thans, ook al ligt de ontdekking reeds vrij lang achter ons, iets over mee te deelen. Toch zal ik niet de Hollander wezen, die, als over een nieuw onderwerp negen buitenlandsche boeken zijn verschenen, een tiende schrijft, waarin alles te vinden is, wat de negen vorige bevatten. Het is onmogelijk om in een tijdschrift-artikel de Oden van Salomo van alle zijden te bezien om de eenvoudige reden, dat hier moeilijkheden zijn zonder getal. Evenmin gaat het aan om ook zelfs maar heel in het kort verslag te doen van de tot dusver verschenen litteratuur. G. Kittel noemde in 1914 al 165 titels van boeken en artikelen handelend over onze Oden [2]) en nog hield de stroom niet op. Het werk van Abbott telt alleen reeds meer dan 600 bladzijden.[3]) Ik zal dan ook slechts in het kort een en ander over de liederen meedeelen en mijn eigen meening weergeven.

In het jaar 1909 gaf J. Rendel Harris de eerste uitgave van de Oden van Salomo. In zijn bezit was gekomen een Syrisch handschrift, waarschijnlijk dagteekenend uit de 16e eeuw en komend uit de Tigrisstreek. Deze codex bevatte een

---

[1]) Spitta heeft *Z. N. T. W.*, 1910, bl. 194 gewezen op het belang der Oden voor de studie van het N. T. in het algemeen.

[2]) *Die Oden Salomo's überarbeitet oder einheitlich?* Lpzg., 1914, bl. 142—153.

[3]) *Light on the Gospel from an Ancient Poet*, Cambr., 1912, vgl. De Zwaan, *Theol. Stud.*, 1915, bl. 344 vlg.

aantal liederen, het begin en het einde was verminkt. Harris merkte al heel spoedig, dat het laatste gedeelte gaf een Syrische vertaling van de sinds lang in het Grieksch bekende *Psalmen van Salomo.* [1]) Van deze Psalmen bestaan er 18, thans waren er 16 en nog een stukje van de 17e in het Syrisch, zoodat aan het einde een deel van de 17e en de geheele 18e ontbraken. Maar Harris kon ook het karakter der eerste liederen bepalen. Uit verschillende kanonlijsten wisten we, dat er bestaan hadden Oden van Salomo. Zij werden onder de boeken van het O. T. genoemd in de z.g. *Athanasische Synopsis* uit de 6e eeuw (*ψαλμοὶ καὶ ᾠδὴ Σολομῶντος*) en in de *Stichometrie van Nicephorus* uit de 9e eeuw (*ψαλμοὶ καὶ ᾠδαὶ Σολομῶντος στιχ.* ,*Βϱ*.) [2]) Beide noemen hen onder de *ἀντιλεγόμενα* van het O. T. Enkele van deze Oden waren bekend. In de Koptische *Pistis Sophia* komen er 5 voor en één wordt er aangehaald door Lactantius (*Instit.* IV, 12. 3). Dit alles wist Harris en zoo zag hij al spoedig, dat in het eerste deel van zijn handschrift de verloren Oden van Salomo waren teruggevonden. Nog deed Harris een schitterende ontdekking. Lactantius noemde de 19e Ode. Deze Ode was ook in het nieuwe handschrift te vinden, en daardoor bleek, dat aan het begin twee Oden ontbraken. Van deze twee komt er een voor in de *Pistis Sophia*, maar wordt daar de 19e genoemd. Harris maakte de ongetwijfeld zeer juiste opmerking, dat in het handschrift, dat de *Pistis Sophia* gebruikte, de orde juist andersom zal zijn geweest, als in het nieuw ontdekte, eerst de Psalmen en dan de Oden, zoo kan, wat voor de *Pistis Sophia* Ode 19 is, voor Lactantius en den nieuwen codex no. 1 zijn. [3])

---

[1]) B.v. te vinden in de LXX uitgave van Swete. Vgl. Ridderbos, *Geref. Theol. Tijdschr.*, XVII, bl. 1 vlg.

[2]) Zahn, *G. K.*, II, bl. 317, 403; *Neue Kirchl. Zeitschr.*, 1910, bl. 671 vlg., Harnack, *Ein jüd. Christl. Psalmb.*, Lpzg., 1910, bl. 6 vlg.

[3]) Omdat de telling van Lactantius blijkbaar met die van de beide hds. overeenstemt, lijken mij de bezwaren, die Zahn, *Neue Kirchl. Zeitschr.* 1910, bl. 679 vlg. tegen Harris inbracht, niet steekhoudend.

Eenigen tijd later deed Burkitt een verrassende vondst. Het Britsch Museum bezat sinds 1843 een handschrift, waarin de Oden van Salomo voorkomen, ook in het Syrisch. Deze codex is veel ouder dan de andere (10e eeuw). Hij komt uit een Syrisch klooster in de Nitrische woestijn (St. Maria Deipara), daar waren de Oden dus blijkbaar in gebruik, en bevat o. m. de Oden van Salomo van 17,7 tot het einde en onmiddellijk daarna met doorloopende nummering (evenals Harris' codex) de Psalmen van Salomo (nu 1,1—3,5 en 10,4—18,5). Dat Wright reeds vroeger op dit handschrift had gewezen, was, vermoedelijk, omdat hij in zijn *Short History of Syriac Literature*, Londen, 1894, de Oden niet genoemd had, geheel over het hoofd gezien.[1]) De beide handschriften verschillen weinig. Ze zijn blijkbaar niet van elkander afhankelijk en hebben dus beide waarde voor de vaststelling van den tekst. Beide handschriften zijn over het algemeen zeer goed. Enkele fouten, die in alle twee voorkomen (b.v. 26,5 מרנהי voor מרנחא), bewijzen, dat reeds het exemplaar, waarvan ze zijn afgeschreven, fouten had en dat de afschriften betrouwbaar zijn.[2])

Vermelden we nog vooraf, dat van de Syrische uitgave een tweede druk verscheen in 1912 (J. Rendel Harris, *The Odes and Psalms of Solomon*, The Syriac Text, Cambr., 1912), en dat tal van vertalingen zijn gegeven. De meest aanbevelenswaardige schijnt me die van Ungnad en Staerk,[3]) die echter zoo goed als geen noten geven.

Wanneer een nieuw geschrift uit de oudheid wordt ontdekt, vooral een geschrift als de Oden van Salomo, waarvan we vroeger niet veel meer dan het bestaan kenden, doen zich dadelijk tal van vragen op. Waar hoort het thuis, wie is de schrijver, hoe oud is het, is de inhoud belangrijk, komt die inhoud overeen met andere geschriften, is het heidensch,

---

1) Ook door Duval, *La Littérature Syriaque*, 3e dr., Prs., 1907, worden de Oden niet genoemd,

2) G. Kittel, *Z. N. T. W.*, 1913, bl. 79—93.

3) A. Ungnad und W. Staerk, *Die Oden Salomos*, Bonn, 1910, 80 Pf. (in de serie *Kleine Texte* van Lietzmann).

joodsch, christelijk van oorsprong, is het geinterpoleerd, enz. enz.? Wanneer het een Syrisch geschrift is, dan moet de vraag gesteld, is het oorspronkelijk of vertaald? Het komt er vooral op aan deze vragen in de rechte orde te stellen en te beantwoorden. De methode is hier alles en vooral moet gezorgd, dat de redeneering door haar opzet zelf niet reeds dadelijk eenige mogelijkheden afsnijdt. Gaat men b.v. van een geschrift op andere gronden dan den inhoud vaststellen, dat het vóór het begin onzer jaartelling moet zijn geschreven, dan is daarmede reeds gezegd, dat het niet Christelijk kan zijn.

De uitwendige getuigenissen spreken van Oden van Salomo. Maar van Salomo, Israels koning, kunnen liederen, waarin b. v. zeer duidelijk de Drieëenheid wordt bezongen (19, 2. 3), niet zijn. We zijn dus geheel op den inhoud aangewezen. En dan komt eerst de vraag aan de orde, zijn de Oden van Salomo geinterpoleerd of niet.

Wanneer men de Oden achter elkander leest, wekken ze zeer zeker de gedachte van één te zijn. Het is alles dezelfde taal en stijl. Dezelfde of althans gelijksoortige beelden worden gevonden. De inhoud blijft aan zichzelf gelijk.[1]) Bij een enkele Ode, — ik denk b. v. aan de 41e — kan even de gedachte opkomen, of de overgangen niet wat al te kras zijn (b. v. tusschen 4 en 5, 7 en 8), maar als men rekent met een zeer wel mogelijke indeeling in coupletten en bedenkt, dat juist een interpolator moeite zou hebben gedaan om de overgangen onkenbaar te maken, dan kan toch ook hier de eenheid zeer goed gehandhaafd.

Toch is door meer dan een geleerde, m. n. door Harnack in zijn reeds genoemde werk, betoogd, dat talrijke interpolaties moeten aangenomen. Harnack meent, dat oorspronkelijk Joodsche liederen door inlasschingen en door bijvoeging van de geheele 19e en 27e Ode, tot een Christelijken bundel zijn geworden. De interpolatie-theorie is echter door G. Kittel (om van anderen niet te spreken) in zijn evenzeer reeds aangehaalde boek zoo grondig weerlegd, dat ze als afgedaan

---

[1]) Vgl. ook Gunkel, *Z. N. T. W.*, 1910, blz. 327,

hebbend kan worden beschouwd. Slechts over het uitgangspunt van Harnack willen we iets opmerken.

Maar daartoe moet eerst op iets anders gewezen. Wanneer men de Oden leest, ontmoet men nergens den naam van Christus, nergens is van zonde, schuld en vergeving sprake en toch het kan niet betwijfeld, we hebben met Christelijke liederen te doen. Er werd reeds op gedoeld, dat Ode 19 de Triniteit onderstelt. (vgl. ook 23, 20) In dezelfde Ode is sprake van de geboorte uit de maagd. (6 vlg.) In verscheidene zangen treedt Christus sprekend op (b. v. 17 en 42). Verschillende plaatsen herinneren meer of minder duidelijk aan teksten uit het N. T. Kortom er zijn zooveel uitlatingen, die alleen in den mond van een Christen begrijpelijk zijn, dat niemand ze anders kan verstaan.

Dat Harnack e. a. dan toch denken aan oorspronkelijk Joodsche liederen vindt zijn reden vooral in 2 plaatsen. Het begin der 4e Ode bezingt, dat geen sterveling Gods heilige plaats veranderen kan, omdat er over haar geen zeggingsschap is, want God heeft Zijn heiligdom gedacht, eer Hij de plaatsen maakte. De oude zal niet veranderd worden door die, die minder zijn dan zij. Hier wil men denken aan den tempel te Jeruzalem. En vooral denkt men aan dien tempel ode 6, 8. Daar is sprake van een beek, die tot een groote, breede rivier wordt, alles meesleurt en tot den tempel (לְהֵיכְלָא) doet komen. Mag nu echter uit deze beide plaatsen worden afgeleid, dat de tempel nog stond, toen de zanger dichtte en door hem werd geeerd? Terecht hebben velen deze vraag ontkennend beantwoord. Was hier van offerdienst of iets dergelijks sprake, dan stond de zaak heel anders. Maar op zijn best wordt alleen het woord tempel genoemd. De tempel is de ontmoetingsplaats van God en Zijn volk, de woonstede Gods en komt ook in het N. T. meer dan eens voor in figuurlijken zin. Zoo moet het ook genomen in de Oden van Salomo. De 4e Ode wijst duidelijk in die richting. Vs. 5 zegt, dat God Zijn hart aan de geloovigen heeft gegeven, vs. 9, dat God ons zijn gemeenschap gaf, zoodat hier inderdaad sprake is van den band tusschen God en Zijn volk.

Juist die ontmoeting houdt eeuwig stand. En in de 6e Ode is heel het gedeelte, waar de tempel wordt genoemd een en al beeldspraak, een beeldspraak, die wel eenigermate — maar meer ook niet — herinnert aan Ezech. 47.[1]) Daar gaat de stroom van den tempel uit, in de Ode naar den tempel toe.

Ook een andere bewijsgrond kan niet gelden. Men zegt, de Oden komen steeds voor nauw verbonden met de Psalmen van Salomo. De laatste zijn zeker Joodsch, dus zullen de eerste het ook zijn. Deze redeneering gaat niet op. In de eerste plaats komen volstrekt Oden en Psalmen van Salomo niet altijd samen voor. Of Lactantius naast de Oden ook de Psalmen kende, weten we niet. Zeker is, dat de Psalmen vaak alleen voorkomen en ons lang bekend waren. Maar buitendien de Psalmen dragen een heel ander karakter dan de Oden. De Psalmen zijn zeer duidelijk Joodsch, hebben toespellingen op bepaalde tijdsomstandigheden, zoodat ze zelfs vrij nauwkeurig te dateeren zijn, zijn zeker uit het Hebreeuwsch of Arameesch in het Grieksch vertaald; de Psalmen worden inwendig aan Salomo toegeschreven, de Oden niet; de Oden worden wel een enkele maal geciteerd, de Psalmen nooit; de gansche inhoud is bij den eenen bundel gansch anders, dan bij den anderen.[2])

De stand der feiten is dus als volgt. We hebben een bundel liederen, die den indruk maakt van een eenheid te vormen, van één schrijver, of althans uit één school afkomstig te zijn. Tal van dingen wijze zonder eenigen twijfel op Christelijken oorsprong. Enkele zinnen kunnen Joodsch worden verstaan, maar toch ook wel anders worden opgevat en Christelijk

---

[1]) Vgl. voorts over het karakter Ode 4 en 6; Zahn, *N. K. Z.*, 1910, bl. 753 vlg.; Spitta, *Z. N. T. W.*, 1910, bl. 194 vlg.; Conybeare, *Z. N. T. W.*, 1911, bl. 75; Fries *Z. N. T. W.*, 1911, bl. 110 vlg.; Loisy, *idem*, bl. 126 vlg. Van enkele andere argumenten voor Joodschen oorsprong noem ik hier nog, dat Spitta, *a. w.*, bl. 260 vlg. Ode 27,2 en 42,3 niet aan van het kruis te verstaan *hout*, doch aan *boom* wil denken en in verband daarmede de geheele opvatting dezer Oden bepaalt. Doch כים is in de eerste plaats *hout*, eerst daarna *boom*.

[2]) Zahn, *N. K. Z.*, 1910, bl. 676 vlg.; Harnack, a. w., bl. 11; Mingana, *Z. N. T. W.*, 1914, bl. 248.

verklaard. Dan zal men toch moeten aannemen, dat de verzameling van Oden komt uit de Christelijke kerk.

Maar staat dit eenmaal vast, dan beginnen eerst de moeilijkheden. Als gezegd: de naam Jezus of Christus treffen we in de Oden niet aan; van zonde en verzoening is geen sprake. En komt ons hier een geest tegemoet, gelijk we dien nergens elders in de Christelijke oudheid aantreffen. Waar is de kring te zoeken, waarin deze Oden kunnen zijn ontstaan?

Naar het me wil voorkomen, worden tal van moeilijkheden opgelost, indien men aanneemt, dat hier een *Christelijk dichter zong, die de kanonische Psalmen van het O. T. wilde nabootsen, doch daarin slechts, zooals trouwens wel van zelf spreekt, tot op zekere hoogte is geslaagd.* Wij kunnen hier natuurlijk niet uitvoerig over de O. T.ische Psalmen handelen. Dit mag gezegd, een voornaam kenmerk van die liederen is, dat de zanger spreekt voor zichzelf, maar toch ook voor anderen. Soms is, wat hij zingt, van toepassing voor heel de gemeente. Soms is Christus het eigenlijke onderwerp, maar omdat we hier zijn in de dagen der profetie, wordt de naam van Jezus niet genoemd, Hij heet Gezalfde, Israels groote Koning enz. Van het ik in de Psalmen schrijft Valeton, *Psalmen*, I, bl. 47: „Er is in het *ik* van de psalmen iets „oogenschijnlijks vreemds. In de taal van het Oude Testament „neemt de personificatie een buitengewoon groote plaats in. „Geheele kringen van menschen, familiën, geslachten, volken „worden aangesproken in den 2den, en spreken van zichzelf „in den 1sten persoon *enkelvoud*. En dan wordt de beeldspraak „zoover mogelijk doorgevoerd. Toestanden, verhoudingen, „omstandigheden die alleen gerealiseerd kunnen worden in „het leven van een individu, worden zonder den minsten „schroom op collectieve begrippen overgebracht, zoo: geboren worden; verschillende leeftijden, huwelijk, ziekte, sterven, „begraven worden." [1])

Men zou kunnen wanen, dat deze woorden geschreven waren van de Oden van Salomo. Want hier heerscht geheel

---

[1]) Vgl. ook Kuyper, *Encycl.*, II, bl. 471 vlg.

dezelfde toon. Eenerzijds zingt een dichter uit de diepten van het eigen gemoed en zijn de uitspraken zoo persoonlijk mogelijk (b.v. 26, 1 en 2), aan de andere zijde eindigen alle Oden, zelfs die, waarin duidelijk Christus spreekt, met Hallelujah, hetgeen dan toch een opwekking tot anderen is. Nu eens wordt eenvoudig mededeelender wijze gesproken (b.v. 23, 1 vlg., 24), dan weer wordt persoonlijk geroemd en geprezen (b.v. 28). Bij meer dan één Ode is er ernstig verschil van meening, of Christus sprekend is gedacht, dan wel of de dichter spreekt. Men zou soms haast vermoeden, dat die onzekerheid opzettelijk is, vooral, nu wordt uitgesproken, dat men door liefde tot den Zoon, zelf zoon wordt (3, 9).

In elk geval dit laten optreden van Christus, gelijk het toch door ieder in althans enkele Oden wordt aangenomen, schijnt ook een nabootsing te zijn en wel van Psalmen als Ps. 40. Dat de toon toch inderdaad heel anders is, doet de formeele overeenstemming niet te niet. Integendeel, juist door vast te houden, dat de kanonieke Psalmen voorbeeld waren, wordt hier nog veel meer verklaard. De dichter leefde na de komst van Christus in het vleesch, Waarom noemt hij nooit Jezus' naam, waarom spreekt hij steeds van den Zoon of den Gezalfde, waarom is alles even vaag? Alleen, omdat hij, hoewel in de nieuwe bedeeling levend, zich zooveel mogelijk in de oude trachtte te verplaatsen. [1]) Blijkbaar wilde de zanger niet meer zeggen, dan een Oud-testamentisch dichter zeggen kan. Dit is wel niet geheel, maar toch tot op zekere hoogte gelukt en daardoor juist is de verklaring menigmaal zoo moeilijk. Ik geloof niet, dat men hier mag spreken van een ten onrechte aangetrokken harnas om dan aan deze poezie alle kunstwaarde te ontzeggen. Veel meer hebben we het ons zóó voor te stellen, de geinspireerde Psalmen van het O.-T.

---

[1]) Fries wees er terecht op, dat ook in den *Pastor Hermae* Jezus' naam niet voorkomt (*Z. N. T. W.*, 1911, bl. 112). M.i. heeft Mingana ongelijk, als hij meent, dat Jezus' naam niet wordt genoemd om de Joden te winnen (*Z. N. T. W.*, 1915, bl. 182). Dat zou in strijd zijn met alle ware zendingsmethode.

waren voor den Odist *de* liederen, een ideaal, dat hij zoo veel mogelijk trachtte te bereiken.

Geheel uit dezelfde oorzaak moeten nog verschillende andere dingen verklaard. Zoo wel in de allereerste plaats, dat in de Oden van geen zondebesef en verzoening sprake is. Hier is inderdaad een moeilijkheid, ook in de kanonieke Psalmen. In een Psalm als Ps. 5 zou naar *onze* begrippen een belijdenis van eigen zonde niet misplaatst zijn, naar Gods bestel past zij er niet in. Men heeft wel ontkend, dat Ps. 40 Messiaansch was op grond van de schuldbelijdenis in vs. 13. Voor een en ander is zeker wel een verklaring te vinden. Maar indien we er thans nog zoo tegenover staan, is het wel te begrijpen, dat een dichter, die de Psalmen navolgt, die zich zeer nauw met Christus verbonden weet, die Christus sprekend laat optreden, meende in zulke liederen van schuld en zonde niet te kunnen gewagen.

Ook de uiterlijke inrichting verklaar ik uit navolging. Zooals men weet, volgen de Syrische dichters de gewoonte om al de regels van een lied evenveel lettergrepen te doen hebben. Daarvan bespeuren we in onze Oden niets. Toch hebben we wel degelijk met echte poezie te doen. Maar de vorm is eenvoudig die van het parellellisme. [1])

En hoe is dan nu deze verzameling liederen gekomen aan den naam Oden van Salomo en hoe is zij opgenomen in enkele kanonlijsten van het O.-T.? De naam Oden lag al bijzonder voor de hand. Meer dan eens komt het uit, dat de dichter het als zijn bijzondere taak beschouwde om den Heere te prijzen in liederen (16, 2; 26; en elders). Dat aan een dergelijke bundel liederen de naam Oden werd gegeven, behoeft ons niet te verwonderen.

Doch waarom Oden van Salomo, de dichter zelf dient zich nergens als zoodanig aan? Vermoedelijk hebben daartoe twee faktoren meegewerkt. Eenerzijds het feit, dat men de

---

[1]) Toch bestaat er misschien wel verband tusschen het Hebr. parall. en het Syr. metrum, vgl. Duval, *a. w.*, bl. 10 vlg. Vgl. verder Gunkel, *Z. N. T. W.*, 1910, bl. 293.

groote overeenkomst met de kanonieke Psalmen in tal van dingen opmerkte, aan de andere zijde sprak het O. T. zelf het uit, dat Salomo veel meer liederen heeft gemaakt, dan in den kanon zijn bewaard. Salomo was een dichter, op wiens naam men liederen schuiven kon, zonder met het O. T. in strijd te geraken. Een Ode als de 33ste, waarin misschien de wijsheid wordt gepersonificeerd, kan in verband met Spr. 8 licht aan Salomo doen denken. Opzet, vervalsching behoeft niet te worden aangenomen. Veeleer kan het zoo zijn geschied, dat men waande in dezen bundel van een onbekenden zanger een deel van Salomos verloren poëzie te hebben teruggevonden.[1]) En toen eenmaal Oden van Salomo in omloop waren, lag het voor de hand, dat ze met de Psalmen van Salomo werden vereenigd en onder de antilegomena van het O. T. opgenomen. Dat men een geschrift met zoo duidelijk Christelijk karakter onder de boeken van het O. T. opnam, kan niemand verwonderen, die zich herinnert, dat de *Canon Muretorianus* de Wijsheid van Salomo rekent tot de boeken van het N. T. Natuurlijk onderstelt een ontwikkeling, als hier wordt aangenomen, dat heel wat tijd verliep tusschen het ontstaan der Oden en hun opname als Oden van Salomo onder de antilegomena van het O. T. Maar dit behoeft geen bezwaar te zijn, want eerst Lactantius (± 300) en de *Pistis Sophia* (3e eeuw) citeeren onze Oden als kanoniek.

---

[1]) Iets anders, maar met vrijwel hetzelfde resultaat, Zahn, *N. K. Z.*, 1910, bl. 669 vlg. In elk geval lijkt de boven gegeven gissing mij waarschijnlijker, dan die van J. H, Bernard, *The Odes of Salomon*, Cambr., 1912, bl. 14 vlg. Dat de betrekkelijk weinige en niet zoo heel veel zeggende parallellen met andere apokriefe geschriften van Salomo (vgl. Harnack, *a. w.*, bl. 121 vlg.) mee geholpen hebben, om de Oden op Salomo's naam te brengen, geloof ik niet.

KRONIEK.

Het Geneefsch Hervormingsmonument. — De Synode der Gereformeerde Kerk in Z.-Afrika. — Of rebellie zonde is? — De opstand van 1914. — Ons gewapend verzet tegen Spanje. — Advies inzake rebellie.

„D' ondersaeten en zijn niet van God geschapen tot behoef van den Prince om hem in alles wat hij beveelt, weder het goddelick oft ongoddelick, recht oft onrecht is, onderdanich te wesen ende als slaven te dienen. Maar de Prince om d' ondersaeten wille, sonder dewelcke hij geen Prince en is om deselve met recht ende redenen te regeeren."

Deze kloeke woorden, waarmee onze Staten-Generaal op 26 Juli 1581 Filips II afzwoeren en de onafhankelijkheid der Vereenigde Provinciën proclameerden, staan gebeiteld op het Geneefsche Hervormingsmonument, dat de manifestatie wil zijn van deze idee: de Calvinistische Reformatie, begrepen als een bevrijdende kracht, die het politieke en sociale leven der volken veranderd, en daardoor aan de tegenwoordige wereld een ander aanzien gegeven heeft.

En hoe pijnlijk het ook aandoet, dat dit grootsche monument een slachtoffer werd van den Europeeschen oorlog, zoodat de plechtige onthulling moet wachten op het sluiten van den vrede, toch doet het ook weer goed, te bespeuren, dat dit staatsrechterlijk beginsel der Calvinistische Reformatie na menigen schijndood telkens weer opleeft.

Een merkwaardig bewijs daarvan geeft het Verslag van de 18e Synode der Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika, gehouden te Potchefstroom op den 9den Maart 1916 en volgende dagen, dus juist 100 jaar na Slachtersnek (*Het Kerkblad,* 15 Mrt. 1916).

Daar kwam o. m. ter tafel een beschrijvingspunt van den kerkeraad van Clan-William: „Aan de Sinode wordt gevraagd, of rebellie zonde is", en een van Bethal: „Hoe moeten in het Avondmaalsformulier de woorden: „Ouders

en overheden ongehoorzaam" verklaard worden inzake politiek verschil."

In de breedvoerige discussie over deze punten haalde Prof. Dr. Du Toit onderscheidene uitspraken aan van Calvijn en andere godgeleerden over het geoorloofde van verzet, en Prof. Dr. Los zei: „De vraag van Clan-William kan niet beter beantwoord worden dan door een opdracht van de Sinode aan een auteur, om een boek over de mogelikheid of onmogelikheid van het rebelleren te schrijven. De vraag van Bethal over het Avondmaalsformulier kan het best beantwoord worden door een Katechismuspreek te laten maken over Zondag 39, het 5e gebod, met toepassing op onzen toestand. In beide moet het Geuzen- en Hugenotenbloed tintelen. De zaak waarover hier gehandeld is, is zo breed, dat onze vaderen in Nederland en Frankrijk tal van boeken daarover geschreven hebben, o.a. Jan du Plessis de Mornay, een Hugenoot. Een van de Gereformeerde rechtsgeleerden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam heeft onlangs de geschiedenis op dit punt behandeld."

Blijkbaar had Prof. Los hier het oog op de dissertatie van T. de Jong *„over de rechtsleer der Monarchomachen"*, Rotterdam, 1914.

En voorts adviseerde hij, de zaak naar een Commissie te verwijzen, „niet om ze daardoor in den doofpot te stoppen, maar als een begin van arbeid om tot een gloedvolle bepleiting van de Gereformeerde beginselen op het gebied van het rebelleren te komen".

Conform dit voorstel werd besloten een commissie te benoemen, om de Synode van advies te dienen.

Vervolgens kwamen in behandeling de beschrijvingspunten van Lindley: „De Sinode spreke zich uit over de rebellie naar Gods Woord en de Belijdenisschriften", en van Ceres: „De Sinode spreke zich duidelijk uit over de opstand van 1914".

Algemeen was men echter van oordeel, dat de Synode op dit punt geen uitspraak moest doen. Niet, als zou zij zich niet met deze zaak mogen inlaten. Als bewijs voor het tegendeel beriep Dr. Du Toit zich op Nederland, waar de kerkelijke vergaderingen zich ook wel hadden bezig gehouden met den

opstand tegen Spanje. En hij verwees naar de voordracht van Dr. A. A. van Schelven, gehouden in de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, over *het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de 16e eeuwsche Nederlanden*. Het resultaat waartoe Dr. van Schelven in deze studie kwam, was: „dat ons 16e eeuwsche verzet tegen Spanje met de effracties van 1561 is begonnen, van de Gereformeerde consistoriën is uitgegaan, en — zij het dan al niet door rechtstreeksche adviezen, toch door de denkbeelden van Calvijn is verwekt." Toch wenschte Dr. Du Toit in het onderhavig geval geen uitspraak der Synode, „omdat hier de wortel van ons bestaan als natie geraakt wordt". „Hieromtrent", zoo ging hij voort, „bestaat verschil in ons midden. Dit is het diep-treurige van onze toestand. In andere landen is bij politiek geschil toch altijd nationale eenheid, maar hier is het anders. Verder kunnen wij geen uitspraak doen, omdat ons de bevoegdheid ontbreekt al de betrokken partijen voor ons te roepen en te oordeelen. Een ander bezwaar is, dat wij niet ééns zijn wie de onderoverheden over ons zijn (magistratus inferiores), die tot gewapend verzet moeten oproepen, volgens de oude Gereformeerden. Eindelik, de oorlog, waardoor de moeilikheden onder ons volk gekomen zijn, is nog aan de gang."

Besloten werd nu, dat de aangewezen commissie ook omtrent dit punt de Synode zou adviseeren.

En zoo ontving de Synode dan enkele dagen later het volgende

ADVIES IN ZAKE REBELLIE.

I.

De Sinode gevraagd zijnde bij beschrijvingspunten van de kerkeraden van Clan-William en Bethal of rebellie volgens Gods Woord zonde is, en hoe de woorden van ons avondmaalsformulier: „Ouders en overheden ongehoorzaam" verklaard moeten worden inzake politiek verschil, — spreekt hierover als volgt haar mening uit:—

(1) Zij is van oordeel dat elke uitspraak over rebellie of gewapend verzet tegen een bestaande Regering gegrond moet zijn op 'n duidelike bepaling van het gezag der overheid en de rechten des volks volgens Gods ordinantiën.

(2) Volgens onze belijdenis, art. 36, is een ieder schuldig zich aan de overheid te onderwerpen;

(a) door schatting te betalen Mat. 22 : 17. Rom. 13 : 6,7; (b) door eer en eerbied aan de overheid te bewijzen Exod. 22 : 28, 1 Petr. 2 : 17, (c) door haar gehoorzaam te zijn in alle dingen: Rom. 13 : 1 **alle ziel zij de machten over haar gesteld onderworpen**; Tit. 3 : 1 **vermaan hen dat zij de overheden en machten onderdanig zijn, dat zij hen gehoorzaam zijn**: 1 Petr. 2 : 13 **zijt dan alle menselike ordening onderdanig om des Heren wil.**

Gewisselik is dus onderwerping aan de van God gestelde overheid plich, hoe hard hare bevelen ook mogen zijn, en hoezeer zij al offers vragen van ons gemak, ons geld, onze lust. Want het is God zelf, die de burgers in de staat regeert door de dragers van het politiek gezag, evenals Hij in het gezin de kinderen regeert door de vader.

(3) De overheid als dienaresse Gods, eisende zulk een gehoorzaamheid, moet dan ook de onderdanen regeren in „alle getrouwheid, voorzichtigheid en voornamelik met een herderlike, ja vaderlike goedwilligheid (Jes. 44 : 28, 22 : 21), zoveel mogelik in eigen persoon, opdat niet alles aan het bestel en behagen van hare ambtenaren worde overgelaten."

(4) Aangezien echter het gezag der overheid aan Gods gezag ontleend, en dus niet absoluut soeverein is, zo heeft dit gezag zijn grens. Daarom gebiedt onze Belijdenis gehoorzaamheid in alle dingen, **„die niet strijden tegen Gods Woord."** Alford zegt in zijn aantekening op de bekende plaats Rom. 13: „Zelfs het vaderlike gezag gaat niet over dingen die onwettig zijn. Indien de burgelike macht ons gebiedt de wet van God te schenden, moeten wij Gode meer gehoorzamen dan de mensen. Indien zij ons gebiedt de algemeen erkende wetten der menselikheid, of de heilige instellingen van ons land, niet te gehoorzamen, dan zijn wij eerder gehoorzaamheid verschuldigd aan de hogere en meer algemeene wet dan de lagere en biezondere" 1).

(5) De dingen nu door en onze Belijdenis bedoeld als strijdende tegen Gods Woord, hebben onze Kalvinistiese Vaderen nooit beperkt tot dat wat rechtstreeks in Gods Woord vermeld staat, hetzij als gebod, verbod of los geval. Vandaar dat onze vaderen, die in tijden van staatkundige omwentelingen een ernstige studie van deze kwestie gemaakt hebben, eenstemmig waren in hun verklaring.

Zij hebben geleerd, dat er in het overheidsgebod niets moest zijn in strijd met de goddelike wet, maar evenmin met de vrijheden en grondrecn-

---

1) Even the parental power does not extend to things unlawful. If the civil power commands us to violate the law of God, we must obey God before man. If it commands us to disobey the common laws of humanity, or the sacred institutious of our country, our obedience is due to the higher and more general law, rather than to the lower and particular.

ten van een volk, want die zijn vooral onder onze christen-natiën histories geworden door Gods bestel.

(6) Als dus blijkt (zo leren zij verder) dat het gebod der overheid ingaat tegen die goddelijke wet of die volksvrijheden, dan „is het niet alleen geoorloofd maar ook betamelik de overheden niet te gehoorzamen, volgens het voorbeeld van Daniëls medgezellen (Dan. 3 : 16, 17), van Daniël zelf (Dan. 6 : 11) en van de Apostelen Hand. 4 : 19, 5 : 29: **Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan den mensen.** Kalvijn zegt van de geveinsden, die onder voorwendsel van onderworpenheid, de willekeur der godeloze Koningen gehoorzamen, het volgende; „Ze bieden de gierigheid en roofzucht en de wreedheid de behulpzame hand, ja om de koningen van deze bouwvallige wereld te believen gaan zij zover, dat zij God voor niets achten. Het voorbeeld der vroedvrouwen in Egypte is meer dan genoeg tot hun veroordeeling, daar de H. Geest haar lof uitbezuint, dat zij de koning niet gehoorzaamden, omdat zij God vreesden." (Com. op Exod. 1 : 17.)

(7) Wanneer het komt tot zulk een verzet, dan zijn er twee graden, door onze reformateurs aangegeven, als volgt: (a) **lijdelik verzet**, en (b) **dadelik verzet.** Onder **lijdelik verzet** wordt verstaan dat men niet doet wat geboden wordt en voorts, indien de overheid eist dat het gedaan worde, onderwerpt men zich gewillig aan alle straffen van gevangenschap of boete die de overheid verbindt aan 't niet nakomen van haar geboden ja zelfs aan de doodstraf. Komt het tot **dadelik verzet,** dan zijn het, volgens onze auteurs, „de staten en leden van het gemenebest," d.w.z. de mindere machthebbenden en erkende volkshoofden, die zich tegen de overheid aankanten moeten, dit overeenkomende met hun plicht en roeping om het volk te beschermen en dat wel door desnoods geweld met geweld te keren.

(8) Die leer omtrent dadelik verzet, een gevolgtrekking van hetgeen in Gods Woord bepaald is aangaande Gods absoluut gezag en de beperking daarvan bij aardse gezaghebbenden, is in de geschiedenis onzer gereformeerde voorouders met de daad toegepast. Voorbeelden daarvan vindt men in het optreden van de Geuzen in Nederland, de Hugenoten in Frankrijk, de Puriteinen in Engeland en Amerika, en de Transvalers in 1880 onder aanvoering van de drie bekende volkshoofden. In al deze gevallen was het een optreden om tegenover een tirannieke overheid het gezag terug te brengen binnen zijn van God bestelde en histories gevestigde perken. Vandaar dat Rom. 13 daarop niet van toepassing geacht werd. Alford zegt dan ook: Het zij opgemerkt dat de apostel hier het oog niet heeft op het vraagstuk van de verplichting van christenen in tijden van omwenteling. Zijn voorschriften hebben betrekking op 'n **gevestigd gezag,** laat het zijn wat wil 1). Hierop,

---

1) We may observe that the apostle here pays no regard to the question of the duty of Christians in revolutionary movements. His precepts regard an **established power,** be it what it may.

op deze onwettige verstoring van de gevestigde orde, doelt ons Avondmaals Formulier in de bovenaangehaalde zinsnede.

(9) De gemoedstemming van onze vaderen bij het al of niėt gehoorzamen van de overheden blijkt uit deze twee aanhalingen. Kalvijn zegt: „opdat de onderdanen de onderdanigheid niet veinzen, maar oprechtelik en van harte bewijzen zouden, dat zij onderdanig zijn, zo beveelt Paulus, dat zij God zullen bidden voor het welvaren en de voorspoed der overheden" (1 Tim. 2 : 1). Brakel zegt van zijn gemoedstemming toen hij in verzet kwam tegen een overheidsgebod, hem het prediken belettende: „Ik predikte des anderen daags op mijn beurt. Ik betuig dat ik het niet uit een onbezonnen drift of stijfhoofdigheid heb gedaan, maar dat het enkel gehoorzaamheid aan de Here Jezus is geweest, en erkentenis van Hem als Koning over zijn kerk; dat ik het uit tederheid mijner konsciëntie, in deze zaak wél verlicht, met verloochening van alles door des Heeren genade en bijstand heb gedaan."

De gemoedstemming van een Christen tegenover een overheid die rebels wordt tegen Gods is in de eerste plaats die van grote droefheid omdat zij ophoudt Gods dienaresse te zijn. Voorts die van een krachtige overtuiging, dat hij in de weg God is, wanneer hij tot verzet geroepen wordt. Eindelik moet zijn gemoedstemming niet een persoonlike bitterheid zijn, opdat alzo nooit de weg van verzoening met zijn naaste afgesneden worde.

[Zie Kalvijn, Inst. boek IV, hd. 20. Zwingli, Op. I, 79, Conf. August. art. 16, Conf. Helv. art. 30. Oecolampadius Com. Dan. 3 : 19. Bucer en Bullinger Com. Rom. 13. P. Martyr Loci Com. IV, hd. 20. Kuyper Loc. Magistr. p. 356-7, Uit het Woord 6de Bundel].

II.

Voorts is ingediend een beschrijvingspunt van de kerkeraad te Lindley:

„De Sinode spreke zich uit over de rebellie naar Gods Woord en Belijdenisschriften".

Alsmede het beschrijvingspunt van de kerkeraad van Ceres:

„De Sinode spreke zich duidelik uit over de opstand van 1914."

De Sinode acht, dat zij niet kan ingaan op deze zaak. De redenen daarvan zijn in 't kort de navolgende:

(1) De naaste aanleidende oorzaak van het gebeurde in 1914—15 wordt verschillend beoordeeld. Volgens sommigen is die oorzaak de opruiende taal van enkele invloedrijke personen, volgens anderen ligt de oorzaak alleen in de veroveringsoorlog in Duits West Afrika, waartoe de Regering en het Parlement van de Unie besloten hebben. Deze oorlog is nog niet beslist met vredesluiting. Het zou dus **voorbarig** zijn van de Sinode om nu reeds een oordeel te vellen, over gebeurtenissen die naar het oordeel van zeer velen met deze oorlog in het allernauwst verband staat.

(2) De gansche geschiedenis levert het bewijs, dat over ingrijpende gebeurtenissen geen uitspraak kan gegeven worden, voor en aleer het volle licht ontstoken is over de aanleiding, de oorzaak, de feiten en de gevolgen

daarvan. Eerst dan is de waarheid in deze zaken voor elk onderzoeker van weerszijden toegankelik.

Maar ook dan zelfs is het moeilik om tot een algemeen histories oordeel te komen. De Sinode acht daarom, dat de tijd nog niet rijp is, voor wie dan ook, om een oordeel over dit deel van onze volksgeschiedenis te vellen.

(3) Om een onpartijdige uitspraak te geven, is 't nodig, dat een beoordeelaar de partijen, die in het geschil betrokken zijn voor zich roepe en hore. Ook is het nodig dat hij inzage neme van alle gewisselde stukken en van alle getuigenissen, die in de zaak zijn afgelegd. Aan de Sinode nu ontbreekt de gelegenheid en de macht om deze wijze van verhoor te volgen. Daarom acht zij zich onbevoegd om een oordeel over het gebeurde op te maken volgens Gods Woord en de Belijdenisschriften.

(4) De gebeurtenissen waarover hier een oordeel gevraagd wordt, worden ook verschillend opgevat door ons eigen volk. Volgens het éne deel hebben we hier te doen met een aaneenschakeling van misdrijven en misverstand, volgens het andere deel geldt het hier het behoud van de wortel van ons volksbestaan. Dus moeten de beschrijvingspunten eerst nader belijnd worden, voordat de Sinode in staat zal zijn daarop een bepaald antwoord volgens de H. Schrift en de Belijdenis te geven.

(5) De staat van de personen, die een hoofdrol gespeeld hebben in de bedoelde opstand is ook nog een punt dat niet vastgesteld is. Toch hangt daarvan voor een groot deel het oordeel over hunne daden af. Men kan hen beschouwen als private personen en dan hun optreden aan de Wet Gods voor private handelingen toetsen. Maar men kan hen ook beschouwen als volkshoofden of mindere machthebbenden, zoals onze Geref. vaderen zodanige personen noemden, en dan moet hun optreden naar een ander deel van Gods Wet n.l. dat gaat over de overheden, beoordeeld worden. Bijv. wanneer volkshoofden en mindere machthebbenden oorlog verklaren, dan doen zij dit niet als onderdanen maar uit kracht van hun overheids-ambt. De Sinode is van oordeel dat dit punt eerst moet opgelost worden.

(6) Een andere reden waarom de Sinode in deze zaak nu niets kan oordelen, is dat de beginselen waaruit een ieder, bij welke partij ook behorende, gehandeld heeft, scherp moeten onderscheiden worden van de bijkomende omstandigheden. Over deze laatste zou in enkele gevallen nu reeds naar Gods Woord een oordeel geveld kunnen worden, dat algemene bevrediging geeft aan al de gemeenten. Het ligt echter voor de hand, dat de door zulk een oordeel getroffene personen zulks als een aanranding van hun beginsel zullen beschouwen, en daarom eist de voorzichtigheid, dat de Sinode zich vooralsnog op dit punt niet uitspreke. Bijv., als iemand tijdens deze opstand geroofd heeft, zo is het beter dat niet de Sinode maar de Kerkeraad bestraffe, die ieder geval op zichzelf kan beoordeelen.

(7) Voorts kan de Sinode niet ontkennen, dat aan beide zijden, zowel onder de deelnemers aan de opstand als onder de bestrijders daarvan, lidmaten voorkomen, die verklaren dat zij geheel conscientieus volgens Gods

Woord hebben gehandeld. Hier wordt dus de inwerking van Gods Geest en de hoogste zorg van de zijde der kerkeraden vereist. Een overhaast Sinode-besluit zou aan deze tedere arbeid grote schade toebrengen.

(8) Hoewel de Here ons de weg niet opent om tot een afdoend kerkelik oordeel over deze zaak te komen, is toch de roeping niet uitgesloten, dat de lidmaten onzer gemeente, die verschillen, elkander over en weer zullen verdragen.

III.

Eindelik, wat verwachten onze lidmaten van de Sinode onzer Gereformeerde kerk in Zuid-Afrika?

(1) De Sinode is en wil geen hoogste macht in de kerk zijn maar wil alleen dienen.

(2) Haar dienst nu komt hierin biezonderlik uit, dat zij als meerdere vergadering, met haar vertegenwoordigend karakter, de gemeente Gods wil brengen tot een gezond kristelike opvatting en levenswandel in zaken als deze.

(3) Om dit schriftuurlijk doel onder zondige mensen te bereiken laat zij het licht van Gods Woord zo goed mogelik op 't pad van Gods Kerk vallen. Meer kan de Sinode niet.

Wie dat licht der geopenbaarde waarheid anders ziet, — of niet zien wil, de Sinode kan er niets aan veranderen.

Niemand verwachte van haar iets anders dan licht, voorlichting, advies.

(4) Maar wijl Sinode, Alg. Vergadering en Kerkeraad Joh. 14 : 16, 17, 26; Joh. 16 : 13, 20 dat licht uit Gods Woord en Geest opvangen en weerkaatsen, daarom is ieder, die geen halve Christen wil zijn, verplicht in dat schijnsel, Gods geopenbaard licht te erkennen en te eerbiedigen zowel in- als uitwendig.

(5) Daarom beschouwt de Sinode, na het licht van Gods Woord als boven op de zaak van rebellie ontstoken te hebben, haar taak in deze voor afgedaan, en laat zij alle verschil van mening ter laatste instantie, naar het voorbeeld van de Apostel Paulus, met alle vrijmoedigheid over aan ieders **geweten,** voor ieders **verantwoordelikheid.**

(6) En zo behoort nu aan ieder, die nog onvoorwaardelik zwicht voor 't gezag van Gods Woord, duidelik te zijn wat de roeping en plicht is zowel van Kerkeraad als van Gemeente. Beiden hebben naar 't oordeel en uitdrukkelike wens der Sinode krachtig mede te werken tot de komst van Gods Koninkrijk, bestaande in rechtvaardigheid, vrede en blijdschap Rom. 14 : 17; tot de liefde, eensgezindheid en welvaart der Kerk in 't algemeen en der verschillende gemeenten en gemeenteleden in 't biezonder, opdat de sacramenten niet ontheiligd worden door broeders en zusters, die onverzoend tegenover elkander blijven voortleven.

Met uitzondering van 'n paar broeders nam de Synode dit rapport met algemeene stemmen aan.

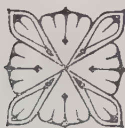
Toch moeten we in dit advies, naar het woord van Dr. Los, nog slechts zien „een begin van arbeid om tot een gloedvolle bepleiting van de Gereformeerde beginselen op het gebied van rebelleren te komen". Het verslag meldt verder niet van „een opdracht van de Sinode aan een auteur om een boek over de mogelikheid of onmogelikheid van het rebelleren te schrijven". Geen twijfel echter, of onze Gereformeermeerde broeders in Zuid-Afrika zullen dit vraagstuk nader in studie nemen, voortbouwende op geschriften als van Dr. Hundeshagen: *Ueber den Einfluss des Calvinismus auf die Ideen vom Staat und staatsbürgerlicher Freiheit* (Bern 1842), en van Dr. Kuyper: *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden.*

J. C. RULLMANN.

P.S. De *Kerkelijke Courant* van 11 Mei komt op tegen mijn bewering op blz. 36 van de vorige Kroniek, dat de nu overleden predikant van Lekkerkerk een al te groote liefde aan den dag legde voor aan hem uitgeleende archiefstukken.

Toch beweerde ik niets anders, dan wat Prof. Knappert en Dr. Hulsebos van dien geleerde reeds eerder getuigd hebben. (Zie: *Handelingen*, 1905, blz. 160, en *Bijlagen*, 1905, blz. 522, en 1907, blz. 526).

J. C. R.

RECENSIËN.

Israel en de Baäls. Afval of ontwikkeling. Rede gehouden bij de overdracht van het rectoraat der Theologische School van de Gereformeerde kerken in Nederland, den 7en December 1915, door Dr. J. RIDDERBOS. E. J. BOSCH Jbz., Nijverdal, 1915; 95 blz.; f 0.80.

Volgens de onder onze redactie ten deze bestaande gewoonte plaats ik hier van deze rede eene aankondiging.

Haar doel is, in het algemeen gesproken, de Schriftuurlijke voorstelling van Israels historie te handhaven, en door de tegenstelling des te klaarder te doen uitkomen.

De gedachte om hierbij speciaal het oog te richten op Israels Baälsdienst, lag voor de hand.

Vooreerst is op het gebied der Oudtestamentische wetenschap niets meer actueel dan de vraag naar het verband tusschen den godsdienst van Israel en dien der oud-Oostersche volken in het algemeen. De moderne opvatting laat Israels religie ontstaan „uit de kruising der meest verschillende gewassen", uit de vermenging van allerlei oud-Oostersche godsdienstvormen en -voorstellingen.

De Schrift laat wel ook den samenhang tusschen Israël en de volkeren, tusschen algemeene en bijzondere openbaring duidelijk uitkomen, maar poneert ook de principiëele tegenstelling tusschen Israels kennis van den eenig waren God, en der Heidenen dienen van de afgoden, die geene goden zijn.

De tegenstelling, die er tusschen deze tweeërlei beschouwing bestaat, komt nergens scherper uit dan in de voorstelling, die beide geven aangaande de verhouding tusschen de religie van Israel en die der Kanaänieten. Indien ergens, dan is hier in Kanaän ook naar de voorstelling der Schrift, Israel met de oud-Oostersche religie in zeer nauwe aanraking gekomen; en het is duidelijk, dat de aan Israel geschonkene openbaring bij haar voortschrijden in eene bepaalde verhouding

staat tot deze oud-Oostersche religie. Alleen, deze verhouding wordt ons door de Schrift nu overal geteekend als die eener principieele tegenstelling.

Hiertegenover is de bewering der naturalistische richting, dat Israels religie zich veelszins ontwikkelde in afhankelijkheid van die der Kanaänieten; waarbij dan volgens sommigen Kanaän weer niet anders deed dan Babylons geestelijke cultuur, waarmede het zelf gedrenkt was, aan Israel over te geven. Geen *antithese* dus, maar *synthese*.

Het hier gestelde dilemma is weer ondergeschikt aan een ander van nog ruimere strekking. Genoemde voorstelling, zooals die vooral in de laatste jaren door de „religionsgeschichtliche" richting is uitgewerkt, berust natuurlijk op de oudere en algemeenere evolutionistische beschouwing, volgens welke Israel in Kanaän een ontwikkelingsgang had door te maken van een armelijk Heidendom tot de hoogstaande profetenreligie. Op dit standpunt blijft er geene plaats voor de voorstelling der Schrift, dat Israels meedoen aan den dienst der Baäls en Astartes afval van zijn God was, maar moet het veeleer beschouwd worden als een natuurlijke schrede op den weg zijner religieuze ontwikkeling; hiermede was ook voor elke voorstelling aangaande Israels afhankelijkheid van Kanaäns religie de baan vrij gegeven.

De rede stelt zich ten doel, niet alleen polemisch de onhoudbaarheid der evolutionistische voorstelling aan te toonen, maar tegelijk met deze bestrijding ook op de historie van Israel en van de aan Israel geschonken openbaring het rechte licht te laten vallen. Mede hiertoe wordt uitvoerig stilgestaan bij het karakter van den Baäls- en Astartedienst, zooals zich dit, ook tengevolge der nieuwere onderzoekingen, aan ons voordoet. Tot hetzelfde doel moet ook medewerken de teekening van eene zijde van Hosea's profetie, en inzonderheid het laatste deel der rede, waarin gepoogd wordt, een schets te geven van de eeuwenlange worsteling tusschen ware en valsche religie onder Israël, of liever: tusschen Israels God en het tot afval neigende hart des volks,

RIDDERBOS.

NASCHRIFT.

In eene recensie in *Stemmen voor Waarheid en Vrede* van Febr. 1916, uit Dr. Obbink, naast waardeering, een drietal ernstige bedenkiugen. Alleen voor de laatste („de soms gebrekkige exegese") wordt bewijs bijgebracht, en ook dit blijft beperkt tot één voorbeeld. Dit ééne, dat dus heel wat te verantwoorden heeft, ziet er uit als volgt.

Op bl. 61 v. heb ik — trouwens zeer in het voorbijgáan — opgemerkt, dat de profeten, bij hun getuigen tegen den verheidenschten cultus, zich *niet* tegen Israels *cultus als zoodanig* richtten; en laat dan volgen: „de uitspraak: ik heb lust tot weldadigheid en *niet* tot offer, wordt verduidelijkt door het eraan toegevoegde, en tot de kennis Gods *meer* dan tot brandofferen (Hos. 6 : 6)."

Dienaangaande zegt nu Dr. O.: „*Dat is een ernstige fout tegen de Hebr. grammatica.* [1]) „Meer dan" is de vertaling van het Hebr. *min*, dat hier met een comparatief niets te maken heeft. Men vergelijke Luc. 18 : 14: „deze ging gerechtvaardigd naar zijn huis, *meer dan* die." Meent dr. R. werkelijk, dat dus volgens Jezus' meening óók de Pharizeeër gerechtvaardigd naar huis ging, al was 't in mindere mate dan de tollenaar? In al zulke gevallen is 't Hebr. „min" niet vergelijkend, maar *tegen*stellend, niet comparatief, maar exclusief."

Hoe moet ik dit verstaan? Zou Dr. O. werkelijk gemeend hebben, dat het *de Hebreeuwsche grammatica* is, die leert, dat „min" hier met een comparatief niets te maken heeft? In elk geval zal ik dit moeten bestrijden; gaat dit niet, zonder zeer bekende zaken te memoreeren, dan ligt de schuld niet aan mij,

Ik zal me niet beroepen op exegeten, die de door mij aanvaarde exegese voorstaan, maar op den Wellhausiaan Nowack, die hier natuurlijk exegetiseert als Dr. O. Deze zegt i. l.: „vs. 6b faszt man meist ab Einschränkung von 6a auf, so dasz *min* also komparativ genommen wird. *Diese Erklärung liegt ja sprachlich nahe,* [2]) aber sie ist hier unmöglich etc."

---

[1]) Cursiveering van mij.
[2]) Cursiveering van mij.

Volgens Nowack berust de door mij aanvaarde exegese dus niet op een ernstige fout tegen de Hebr. grammatica, maar ligt ze — wat ook toch iedereen weet — grammaticaal het meest voor de hand. Hij meent echter, haar op *exegetische* gronden (ontleend aan het eerste lid van het vers) te moeten verwerpen, en zegt dan, dat *min* toch *óók* negatieve beteekenis *kan* hebben, waarvoor hij zich beroept (niet op het Nieuwe Testament, maar) op Ps. 52 : 5.

Hiermede is de kwestie zuiver gesteld, en Dr. O.'s beschuldiging in haar ongerijmdheid blootgelegd. De kwestie, of inderdaad ook de exegese van Dr. O. en Nowack met het Hebreeuwsche taaleigen *bestaanbaar* is, staat hier verder buiten. Ik weet, dat volgens sommigen hiervoor meerdere voorbeelden zijn bij te brengen, maar ook, dat een Hebraïst als Ed. König ze alle (alleen bij Hos. 6 : 6 dubieert hij) bestrijdt, men zie König, Stilistik, Rhetorik, Poetik in Bezug auf die biblische Literatur, Leipzig 1900, bl. 46—49, waar Dr. O. ook bescheid vindt op zijne vraag aangaande Luc. 18 : 14.

Nog minder ga ik hier op de exegetische en zakelijke kwestie in. Mijne grief tegen Dr. O. is niet, dat hij mijne exegese hier of daar *onjuist* acht, maar dat hij ze „soms *gebrekkig*" noemt, in dit geval dan wijl ze berust op een *ernstige fout tegen de Hebr. grammatica*. Zulk eene bewering mag men niet neerschrijven, als men geen deugdelijk bewijs levert, en nog minder, wanneer ze — zooals ik meen, thans voor het laatste deel ervan te hebben aangetoond — tegen de klare waarheid zoo rechtdraads ingaat.

R.

Dr H. S. PRETORIUS, **Bijdrage tot de exegese en de geschiedenis der exegese van Romeinen VII.** 188 blz.

Dr M. J. VAN DER WESTHUIZEN. **De Antichrist in het Nieuwe Testament. Exegetiese studie.** 152 blz. Amsterdam, H. A. van Bottenburg.

Het optreden van Prof. Dr Grosheide aan de Vrije Universiteit draagt reeds vrucht. Kwam dusverre onder de proef-

schriften, waarmede de graad van doctor in de heilige godgeleerdheid werd verkregen, slechts zelden een exegetische studie voor, thans promoveerden kort na elkaar — Oct. '15 en Febr. '16 — twee jonge mannen, die in hunne dissertatie het gebied der uitlegging van het Nieuwe Testament betreden. Dit is een moedgevend verschijnsel. Te lang reeds werd de exegese bij andere vakken achtergesteld.

De jeugdige geleerden, die een exegetisch onderwerp kozen, zijn beiden uit Z.-Afrika geboortig, en keerden reeds naar hun vaderland terug. Eén hunner, Dr van der Westhuizen, had gaarne zijn proefschrift geschreven in zijne moedertaal; aangezien dit op te groote bezwaren stuitte, bezigde hij de in Z.-Afrika erkende vereenvoudigde spelling, die „nader staat aan die van het Afrikaans".

Wat de behandeling der stof betreft, deze geschiedt bij beiden naar dezelfde methode. Eerst wordt een overzicht gegeven van de verschillende gevoelens over het onderwerp, daarna de exegese, en eindelijk het resultaat.

Dr Pretorius acht zijn doel bereikt te hebben, indien door zijn arbeid de belangrijkheid van den strijd over Rom. VII „weêr onder de aandacht van de voorstanders der Gereformeerde Belijdenis" wordt gebracht. 't Komt ons voor, dat dit hem wel is gelukt. Zijn „zakelijk overzicht van de verschillende gevoelens" munt door duidelijkheid uit. Hij is hierbij systematisch te werk gegaan, en brengt van de onderscheidene meeningen telkens het hoofdmoment naar voren. Minder voldoet de uiteenzetting van „het verband, waarin het zevende hoofdstuk in den brief voorkomt". Dit gedeelte is te breed opgezet, en leidt de aandacht van het onderwerp af. Dat de auteur zich niet bepaalt tot de exegese van Rom. VII is te prijzen, maar daarom behoefde hij niet alle inleidingsvragen onder de oogen te zien, zoodat van de achttien bladzijden feitelijk slechts drie aan den inhoud en den gedachtengang van den brief worden gewijd. De exegese zelve, die het grootste deel van zijn boek in beslag neemt, is met zorg bewerkt; deze geeft blijk van ernstig en nauwkeurig onderzoek; wel maakt de voortdurende polemiek het niet altoos

even gemakkelijk den draad vast te houden, maar het komt duidelijk uit, dat de auteur op deugdelijke gronden van een prijsgeven der reformatorische exegese van Rom. VII niet weten wil. In het slothoofdstuk wordt op grond van de gegeven uitlegging de onhoudbaarheid aangetoond der afwijkende meeningen, en tevens aangewezen, in hoeverre dogmatische vooringenomenheid op de exegese van dit hoofdstuk invloed geoefend heeft. Misschien heeft de vrees van in herhaling te vallen den auteur van een meer uitvoerige behandeling van het thetisch deel doen afzien; dat dit er wat mager afkomt, kan niet worden ontkend. Een alphabetische literatuuropgave besluit het werk. Wij vonden niet vermeld: Rudolf Stier, Röm. 7 handelt vom Unwiedergebohrnen, Königsberg 1824.

Dr van der Westhuizen, wien waarschijnlijk de samenstelling van het historisch overzicht gemakkelijker zal zijn gevallen dan Dr Pretorius, zag zich bij de exegese voor moeilijker taak dan deze geplaatst, in zooverre hij zich niet tot één hoofdstuk, zelfs niet tot één brief kon bepalen, maar had na te gaan wat *het Nieuwe Testament* over den Antichrist leert. Achtereenvolgens behandelt hij Matth. 24, 2 Thess. 2, 1 en 2 Joh. en (zeer uitvoerig, in 60 van de 90 blz.) Openb. 11—20. Het resultaat wordt in slechts enkele hoofdtrekken gegeven en laat zien, dat geheel het Nieuwe Testament in zijn verklaring van den Antichrist één is, met een voortschrijden van het algemeene naar het meer bepaalde. Nieuwe gezichtspunten opent de auteur niet. De verdienste van zijn boek is, dat hij de leer van een toekomstigen persoonlijken Antichrist op exegetische gronden handhaaft, en tegenover afwijkende meening verdedigt. Hier en daar plaatsten we een vraagteeken; dat bv. in Matth. 24 : 15 op den Antichrist zou zijn gedoeld, lijkt ons zeer twijfelachtig. [Van de stellingen, die echter buiten het kader dezer recensie vallen, is de vierde (dat bij Jes. 63 : 1 aan den Middelaar moet worden gedacht) o. i. niet vast te houden.]

Voor beide proefschriften zijn we dankbaar. Zij wekken de hoop, dat deze jeugdige geleerden, die van groote be-

kwaamheid blijk gaven, zullen voortgaan met zich op de exegese van het N. T. toe te leggen, en ons meerdere vruchten van hun onderzoek bieden. God zegene hen, en gebruike hen, om ook in Z.-Afrika liefde te wekken voor de uitlegkundige bearbeiding van Zijn heilig Woord.

C. LINDEBOOM.

Augustinus over het Godsrijk. Beschrijving van den inhoud der twee en twintig boeken met inleiding en aanteekeningen door H. P. KARSTEN. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon.

De Civitate Dei is een zeer belangrijk geschrift van Augustinus. Maar ook een zeer uitvoerig en breedsprakig boek. Daarom stelde de ten vorigen jare overleden hoogleeraar Karsten, wiens dissertatie reeds buitengewone kennis van de Grieksche philosophie toonde, voor eigen gebruik eene beschrijving van den inhoud saam. Gelukkig liet hij zich kort vóór zijn dood overhalen haar in het licht te geven. „Ik besloot eerst daartoe — zoo heet het in de Voorrede — toen mij van goede hand verzekerd werd dat, afgezien van anderen, die in de godsdienstwetenschap belang stellen, ook menig theoloog gaarne door een volledig overzicht zou ingelicht willen worden omtrent den aard van dit wereldhistorische werk, dat om begrijpelijke redenen slechts door zeer weinigen wordt gelezen; de lectuur toch is nog al zwaar en de ontzagwekkende inhoud zoodanig, dat alleen een gezette studie dezer boeken in staat stelt om er meer dan een oppervlakkigen indruk van te krijgen en te behouden." Welnu, ik maak mij niet aan overdrijving schuldig, als ik zeg, dat de auteur hiermede aan theologen een grooten dienst bewezen heeft.

Ieder predikant zal gaarne den inhoud van dit beroemde boek eenigszins nauwkeurig kennen. Maar de lezing er van in het oorspronkelijke vordert veel tijd. En zelfs de lectuur in de Nederlandsche vertaling is geen geringe arbeid. Mijne editie (de uitgave in de nieuwe spelling van de vertaling van Ds. Fenacolins (1621[1], 1640[2], 1660[3]) telt 422 blz. (elke blz.

met 2 kolommen) folio. Dat is al niet gering in een tijd, waarin de stroom van boeken zoo hoog wies. En het wordt nog zwaarder, waar we hier, gelijk Karsten op blz. 78 fijn opmerkt, met eene „encyclopaedie" te doen hebben. En dan niet met eene „encyclopaedie", die systematisch ingedeeld is. Integendeel. „Chaotisch is de inhoud der XXII boeken, die elk gemiddeld dertig lange kapittels bevatten, in kwantiteit en kwaliteit, in de veelsoortigheid zoowel als in de rangschikking der tallooze onderwerpen, die ontleend zijn aan geschiedenis en letterkunde, godsdienst en wijsbegeerte, theologie en dogmatiek, psychologie, biologie, staatsrecht, aesthetiek en wat niet al; chaotisch vooral ook om deze reden, dat, al naar de rijke geest van den schrijver getuigt en de ontzaggelijke stof van zijn door waarneming en studie verkregen kennis op elk gebied zich aan hem opdringt, verheven bespiegeling, diepzinnige ontleding van netelige vraagstukken, dialectische bestrijding of bevestiging van allerlei dogma's en meeningen elkander voortdurend afwisselen, waartusschen dan nog tal van in ons oog vaak zonderbare mededeelingen over allerlei zaken, de aandacht der lezers in beslag nemen en hem den draad van het aanhangige betoog telkens doen verliezen."

Van zulk een „zwaar" boek van de hand van een zoo bekwaam en zoozeer naar objectief weergeven strevenden hoogleeraar eene beknopte en verdienstelijke beschrijving (blz. 7—74) te ontvangen, is eene niet geringe verrassing.

In dit boek behandelt Augustinus „de antithese" (het woord is van Karsten zelf) tusschen het Godsrijk en het wereldrijk. God schiep den mensch om hem en zijn nakroost in het Paradijs eeuwig gelukkig te doen leven. Maar uit vrijen wil viel het eerste menschenpaar en in hen heel de menschheid. Wij komen allen besmet door de zonde ter wereld en zijn tijdelijke en eeuwige straffen waardig. Nu besloot echter God van eeuwigheid zich uit de menschheid eene gemeente ten eeuwigen leven te verkiezen. Die gemeente is het Godsrijk — waartegenover door Kaïn het aardsche rijk is gesticht. Voor en na Christus stonden beide rijken tegenover elkan-

der, en dit zal zóo voortduren, totdat bij Jezus' wederkomst het eindoordeel voltrokken is.

Karsten heeft zich echter tot eene beschrijving van den inhoud niet beperkt.

Hij heeft er nog een zevental „aanteekeningen" aan toegevoegd.

Deze „aanteekeningen" getuigen van groote bekendheid met de Grieksche philosophie en zijn in hooge mate belangrijk. Vooral die over de verhouding van Augustinus tot de Neoplatonisten, in wier idealisme hij zelf eenigen tijd meende rust voor zijn geest en gemoed gevonden te hebben. Wel zegt de auteur: „mijn geschrift maakt niet de minste aanspraak op wetenschappelijkheid", maar professor Hartman heeft er ons onlangs opmerkzaam op gemaakt, dat Karsten dikwijls met ironie, ja met minachting, over zijn eigen werken sprak. De lezers zullen het dan ook wel met mij eens zijn.

Bij het lezen meende ik soms, dat de geleerde Schrijver de bedoeling van Augustinus niet volkomen begreep. Evenmin als Heinrich Scholz (Glaube und Unglaube in der Weltgeschichte. Ein Kommentar zu Augustinus de civitate Dei, 1911), naar wien hij meermalen verwijst. Wat niet bevreemdt, waar beide zoo ver afstaan van de levens- en wereldbeschouwing van den grooten Kerkvader.

Ook komt 't mij voor, dat het recht verstand van „De civitate Dei" zou zijn bevorderd, wanneer Karsten „aanteekening" 2 en 3 aan de resumtie van den inhoud had laten voorafgaan. De „aanteekeningen" toch zijn geen uitvoerige noten maar hoofdstukken, die elk op zich zelf een geheel vormen.

Deze opmerkingen doen echter niet te kort aan de waarde van deze pennevrucht van den humanen literator.

HONIG.

Dr. H. BAVINCK. **De overwinning der ziel.**
Kampen, J. H. KOK. 1916.

De *Overwinning der ziel* is een rede, door Prof. Dr. Bavinck uitgesproken in de Algemeene Vergadering van het achtste

philologencongres te Utrecht, 26 April 1916. De welsprekende redenaar toont aan, dat op het gebied van de wereldbeschouwing het materialisme thans gaat wijken en er een nieuwe richting is opgekomen, die aan het psychische zijn rechten hergeeft, of zelfs alle verschijnselen uit het psychische wil verklaren. Daarmee in verband viert de ziel haar triumfen in de psychologie, waar aan het hoogere psychische leven, het denken, den wil en de persoonlijkheid een eigen plaats naast de zinlijkheid wordt toegekend; in de cultuur, waar de geest de stoffelijke wereld al meer gaat bezielen en beheerschen; in de ethische wereld, waar de ziel de overwinning behaalt over zichzelf.

Deze gedachten worden uitgewerkt op meesterlijke wijze, met buitengewoon helderen gedachtengang, in schoonen stijl.

Prof. Bavinck dwingt steeds bewondering af door de uitgebreidheid van zijn kennis, en de scherpte van zijn blik, waardoor hij in de vele en velerlei stroomingen van onzen tijd de groote lijnen ziet en van uit Christelijk wijsgeerig standpunt de verschijnselen weet te waardeeren.

We danken onzen grooten wijsgeer-theoloog voor de magistrale rede, die hij in den kring der philologen heeft voorgedragen.

Een ieder, die zich voor de vragen van wereldbeschouwing en zielkunde interesseert, zal ongetwijfeld deze rede met voldoening en vrucht voor zichzelf lezen,

T. HOEKSTRA.

BOEKAANKONDIGING.

PHILIP MAURO. **De wereld en der wereld God.** Vertaald door Nellie. Den Haag, D. A. Daamen, 1916. 133 blz. f 0.60.

In dit werkje komt Mauro krachtig op voor de waarheid van het Scheppingsverhaal. Men zou het aan hen in handen kunnen geven, die door de evolutie-theorie dreigen te worden vervoerd, indien het niet, tegen de duidelijke uitspraken der Schrift in, het wereldregiment aan den Satan toekende.

A. VAN HOOGSTRATEN-SCHOCH. **De Groote Levenswet.** Den Haag, D. A. Daamen, 1916. 229 blz.; f 1.75.

Een boek, waarop aanmerkingen te maken zijn, o. m. dat het niet ten volle aan den titel beantwoordt, maar dat intusschen warm kan worden aanbevolen, wijl het diegenen onder onze meisjes en jonge vrouwen, welke onder de bekoring der nieuwere denkbeelden mochten zijn geraakt, terugroept tot „de eerepositie der vrouw".

De Nieuwe Gehoorzaamheid. Een bundel stichtelijke overdenkingen ten gebruike voor èn na het doen van openbare belijdenis des geloofs, door Dr W. A. VAN ES, Dr G. Ch. AALDERS, Ds G. F. KERKHOF, Ds M. SCHUURMAN, Ds JOH. VISSER, Ds J. L. SCHOUTEN, Ds A. DE GEUS, Dr J. G. GEELKERKEN, Dr HENRY BEETS, Dr H. KAAJAN. 's Gravenhage, H. J. Spruyt, z. j.

Keurig uitgevoerd, maar eenvoudiger en daarom ook goedkooper dan de bundel „De Goede Belijdenis", ten vorigen

jare bij denzelfden uitgever verschenen. Ontbrak bij dezen de redactioneele leiding, thans nam Dr W. A. van Es die op zich, en hij heeft gezorgd, dat naar een vast schema gewerkt werd. Zoo is bij alle verscheidenheid de eenheid van lijn bewaard. Wat we lazen, voldeed ons bizonder. Er zijn onder dit tiental meditaties juweeltjes.

G. ELZENGA. **Weest getrouw.** Een woord aan onze zonen en dochters bij gelegenheid hunner geloofsbelijdenis. Vierde druk. Kampen, J. H. Kok, 1916. 64 blz.; f 0.35.

Dat dit kostelijk geschrift telkens wordt herdrukt, zal niemand, die het kent, verwonderen. Nu ook het uiterlijk meer in overeenstemming gebracht is met den kostelijken inhoud, zal een vijfde oplage niet lang op zich laten wachten.

37ste Jaarverslag van de Unie „Een School met den Bijbel", 1915. Tevens **Jaarboekje** voor het Christelijk Onderwijs, 272 blz. Kort overzicht van de bepalingen der gewijzigde Wet op het L. O. enz. 62 blz. Goes, Oosterbaan en le Cointre, 1916. f 0.40.

Een goede bekende, dien we elk jaar weêr met belangstelling ontvangen. Wie, die ook maar eenigszins bij het christelijk onderwijs is betrokken, zou dezen Gids kunnen ontberen? Eéne vraag: Waarom wordt in de „Statistiek van het Christelijk onderwijs in Nederland" ook niet „*Effatha*" vermeld?

De Nieuwe Zuiderkerk te Rotterdam. Leerrede, door Dr. A. KUYPER Jr.; beschrijving van het kerkgebouw door den architect TJEERD KUIPERS; idem van het orgel door J. H. BESSELAAR Jr. Met drie platen. Rotterdam, J. H. Donner, 1916. 24 blz. 4°.

Een veelszins uitnemende predikatie, die nog beter aan haar doel zou hebben beantwoord, indien de tekst meer in Nieuw-testamentisch licht ware gezien.

Het Carnaval van Florence, door MARJORIE BOWEN. Den Haag, D. A. Daamen. 312 blz. 8⁰.

Deze talentvolle schrijfster, die nog geen acht en twintig jaren telt, dwingt bewondering af. Onvermoeid werkt zij voort, en geeft den eenen historischen roman na den anderen. Haar Willem III-cyclus ontving van Prof. Blok den lof van historische trouw. Of deze ook aan dit boek kan worden gegeven, betwijfelen we. Althans wat Savonarola betreft. Toch zijn we er dankbaar voor, want we leeren er het Italië, het Florence der Middeleeuwen uit kennen en het houdt tot het einde in spanning. De voortreffelijke vertaling maakt de lectuur tot een genot. C. L.

Persbeoordeelingen van de belangrijke brochure:

DE PLAATS DER VROUW IN CHRISTUS' GEMEENTE.

In helderen stijl betoogt Ds. Kok het ongerijmde en vooral het onnatuurlijke van dit streven.

Vooral echter heeft ook hierom de schrijver onze sympathie, omdat hij zich van eenzijdigheid heeft weten vrij te houden.

We eindigen met Ds. Kok dank te zeggen voor zijn keurige studie, waardoor hij zulk een helder en welgedocumenteerd inzicht gegeven heeft in een vraagstuk, dat buiten de kerk reeds lang, maar ook binnen de kerk aanstonds aan de orde is en komt. *Nederl. en Oranje*, 27-12-'15.

.... terwijl ik van harte de lezing van deze brochure aanbeveel.
Kerkblad v. Haarlem, Dec. '15.

Uit alles blijkt, dat de schrijver veel studie van zijn onderwerp heeft gemaakt.
Gron. Kerkblad, 27-11-'15.

Men leze zelf! Zeer helder gesteld en goed gedocumenteerd. Een vrucht van diepgaande studie. *N. Aaltensche Crt.*, 3-12-'15.

Helder en zaakrijk wordt door schrijver zijn standpunt uiteengezet.
Onze Vacatures, 3-12-'15.

Een vlot geschreven brochure over een actueel onderwerp. 't Is degelijk en duidelijk. *De Vrije Fries*, 11-12-'15.

Gaarne vestigen wij de aandacht op deze belangrijke brochure. Ze werd in heel onze pers met warme ingenomenheid ontvangen. Ds. Kok behandelt zijn onderwerp zakelijk en bezadigd. *Geref. Theol. Tijdschrift*, Jan. '16.

We bevelen de brochure met warmte bij onze lezers aan.
Friesch Kerkblad, 25-2-'16.

. . . . de actualiteit van het onderwerp en de wijze waarop dit is behandeld, wettigt alleszins deze brochure-uitgaaf.

. . . . met het oog op het hooge belang, wenschen wij dat deze brochure vele lezers moge vinden ook onder de Diakenen. Velen hunner, die de zwaardere werken van prof. Biesterveld, Sillevis Smitt e. a. misschien afschrikken, ontvangen dan tevens in lichteren vorm een indruk van de diaconale praktijk in de eerste Christen-gemeenten. *Maandblad v. Kerkel. Armenzorg*, Jan. '16.

☞ **De brochure wordt U, na ontvangst van het bedrag, gaarne franco toegezonden door den**

Uitgever E. J. BOSCH Jbzn. te NIJVERDAL.

Persbeoordeelingen van de belangrijke brochure:

DE PLAATS DER VROUW IN CHRISTUS' GEMEENTE.

Het ziet er smaakvol uit.

Gron. Kerkbode, 11-12-'15.

. . . . de schrijver is er naar onze meening goed in geslaagd, dit vraagpunt helder, logisch en schriftuurlijk uiteen te zetten . . . .

Wij hebben deze brochure met genoegen, veelal met instemming gelezen en bieden het vraagstuk hierin gesteld, heel onze gemeente, en inzonderheid ook de zusters, zeer ter overweging aan.

Geref. Kerkb. v. 's-Gravenhage, 12-12-'15.

Ten zeerste bevelen we de lezing en overdenking van het goed doorwrochte werkje aan. De Geref. beginselen komen er goed in tot hun recht.

N. Haagsche Crt., 23-11-'15.

Hier wordt een belangrijk actueel onderwerp behandeld, en zóó, dat ook de eenvoudigste 't volgen kan. We bevelen ze zeer ter lezing aan.

Geref. Kerb. v. Zutphen, 26-11-'15.

We wekken tot lezing van deze frisch en met kennis van zaken geschreven brochure gaarne op. *De Drie Provinciën,* 26-11-'15.

Wij bevelen deze prettig geschreven brochure gaarne aan.

De Vrije Westfries, 1-12-'15.

Een mooi boekje, vooral voor dezen tijd geschikt. Dat moesten nu alle vrouwen en alle jongedochters lezen. *Geref. Weekbl. v. Maassluis,* 4-12-'15.

Niemand, die belang stelt in het vraagstuk van de plaats der vrouw en hare roeping in Christus' gemeente niet alleen, maar in het leven, verzuime dit boekske te koopen.

Dat is nu geen preek, maar een studie, die licht ontsteekt.

Dordr. Kerkbode, 18-12-'15.

Wij bevelen zeer gaarne de lezing aan. Men zal, als men deze verhandeling gelezen heeft, den schrijver dankbaar zijn voor de vele goede gedachten, die hij heeft uitgesproken. *Geref. Kerkbl. v. R'dam,* 18-12-'15.

Dit is een degelijk geschrift over een hoogst belangwekkend onderwerp. Ds. Kok heeft zijn taak nauwgezet verricht, zijn gedachten in een goeden vorm gestoken en zich in alles stipt aan Gods Woord gehouden. Daarom bevelen we dit geschrift met alle gerustheid aan. *Chr. Volksblad,* 18-12-'15.

Deze belangrijke studie is zeer lezenswaard.

De Wekker, 19-12-'15.

Een boekje, dat voor onzen tijd recht geschikt is en aller aandacht waard.

De Waarheidsvriend, 24-12-'15.

Een uitnemend practisch geschrift, waarin Ds. Kok een onderwerp behandelt dat actueel is. Hij doet dat op practische maar tevens wetenschappelijke wijze. Het is voor velen zeer nuttig een dergelijk, kalm betoog eens te lezen.

Geref. Kerkbl. v. Dr. en Ov., 28-11-'15.